Ms 5386/9-10 – Hajnal újkora

Budapest, 2002. október

Tartalom

Bevezetés –
A korszakolás kérdése és a történelem dinamikája....1
Az írástörténeti koncepció....4
a) Ms 5386/9 – Az újkor és középkor határáról....4
b) Ms 5386/10 –
Az európai írásbeliség fejlődésének menete a középkor végéig....7
Történetfilozófiai és történetírói előfeltevések....8
a) az újkor születésének modelljei....9
b) a nemzeti történetírástól a történeti hermeneutika felé....10
c) írástörténeti előtanulmányok....12
d) írás és írásbeliség....14
e) az írásterjedés elmélete és az intellektuális rétegek....14
f) a segédtudományi módszertan „reformjáról”....16
g) racionalitás és szokásszerűség....16
h) technikatörténet, objektivációelmélet és materializmus....18
i) történelem és szociológia....19
j) a kommunikációelméleti horizont elsődlegessége....20
Szellemtörténet és pozitivizmus horizontjában....21
a) szellemtörténet a két világháború között....22
b) Hajnal és a szellemtörténet....22
c) következtetések....24
A problémafelvetés hatástörténetéhez....24
a) Hajnal munkáinak hatástörténetéhez....24
b) A kommunikációelméleti kérdések mai eredményei....25
Irodalomjegyzék....26

Bevezetés –
A korszakolás kérdése és a történelem dinamikája

Minden történetírói irányzat – és minden történész, kivált ha nagyobb korszakot átívelő szintézis megírására vállalkozik – előbb-utóbb szembe kerül a feladattal, hogy a történeti fejlődés dinamikájára magyarázatot találjon. Igaz ez, ha a történeti fejlődés evolúciós modellje alkotja szemléletmódjának az alapját, ám akkor is, ha nem fogadja el a történelmi fejlődés célelvűségét. A történelmi korszakolás kérdése, a történettudomány területéről szükségszerűen a történelemfilozófia tartományába vezet.

A középkor és újkor határának megállapításához a historiográfia története során számtalan időpont látszott már éppen a „leginkább megfelelőnek”. Konstantinápoly 1453-as elestétől az Angol Polgári Forradalom 1640-es kitöréséig számos jelképesen kitüntethető időpont (1492; 1500; 1517) kínálkozik, hogy azt jelöljük ki az újkor kezdetéül. Ám ezek a kitüntetett dátumok természetszerűleg csupán jelképesek. Az újkor, mint önálló történelmi korszak az újkori társadalom, gazdaság, politikai

berendezkedés, diplomáciai gyakorlat stb. különbségei révén állítható szembe a középkorral, melyek kialakulása azonban nem köthető egyetlen időponthoz, sőt, egyetlen évszázadhoz sem. A korszakolás kérdése így az eseménytörténeti horizontból társadalom és gazdaságtörténeti területre tolódik át. Itt sem állhatunk meg azonban: a társadalmi fejlődés megértésénél nem elégséges a változás megállapítása és leírása; óhatatlanul felmerül a kérdés, mi lehetett az a tényező, amely az átalakulást indukálta, és az újkori társadalom- és gazdaságszerkezet kialakulásához vezetett. Ez azonban már egyre inkább történetfilozófiai kérdés, amely túlmutat a szűkebb történetírói vállalásokon. Így válik tehát a történeti korszakolás kérdése a történelem dinamikájára vonatkozó történetfilozófiai problémává.

Az európai történeti fejlődés[1] esetében ez a kérdés külön jelentőséget kap. Európa újkori fejlődésének megértése adhat magyarázatot arra, vajon mi tette lehetővé, hogy az elmúlt évszázadok során, a *történelem globalizációjával* az európai modell lett az iránymutatóvá az Európán kívüli területeken is. Hogy az európai gazdasági, társadalmi, sőt kulturális modellek exportja tette lehetővé a globális történeti folyamatok egységes horizontba kerülését. Míg a korábban akár magasabb szervezettségi fokot elért társadalmak, az arab vagy a kínai, indiai kultúra mind Európa gyarmataivá lettek, és hogy napjainkra úgy tűnik, végleg az európai út lett a globális út: hogy a szabad verseny, a piaci kapitalizmus, a polgári demokrácia, és az európai öltönyök modellje az, amely a globális fejlődési tendenciákat meghatározza.

Ha tehát azokat a történeti tényezőket keressük, amelyek a sajátosan Európára jellemző újkori fejlődést lehetővé tették, sőt indukálták, a vizsgálódás tétje nagyobb: valójában a történelmi jelen megértésének lehetőségeit kutatjuk.

Hajnal István, mikor 1932-ben Hóman Bálint és Szekfű Gyula felkérik, hogy az általuk szerkesztett egyetemes történeti szintézisben vállalja el az újkori kötet megírását, az itt említett kérdések mindegyikével szembe került. És ami még fontosabb, talált is olyan elképzelést, amely választ adhat rájuk. Hajnal írástörténeti előtanulmányai nyomán kidolgozott egy kommunikációelméleti elgondolást, amely véleménye szerint magyarázatul szolgálhat az európai fejlődés sajátosságainak megértéséhez, illetve közvetlenül az újkor és középkor elválasztásához is támpontokat ad. Ezt az elképzelést *Az újkor története*hez írt bevezetőjében fejtette ki, amely azonban a kötetből, annak 1936-os megjelenésekor kimaradt. A tízegynéhány oldalas bevezető máig kiadatlan, az MTA könyvtárában, Hajnal kéziratos hagyatékában azonban hozzáférhető, számuk: Ms 5386/9 illetve Ms 5386/10.[2]

A bevezető szövege számos napjainkban is aktuális kérdést vet fel, így mindenképpen megérdemli, hogy részleteiben is foglalkozzunk vele. Jelen tanulmányban erre teszek kísérletet. Az újkor és középkor elhatárolása önmagában is érdekes kérdés, érdemes az ezzel kapcsolatos álláspontokkal megismerkedni. Sokkal érdekesebb azonban az a gondolati háttér, amely a különböző koncepciók mellett illetve ellen szól. Sokat megtudhatunk arról a történetírói elgondolásról, amely a forradalmi változásokban, hirtelen törésekben látja a történeti dinamika meghatározó mozzanatát, ha megnézzük, milyen érvek hozhatók fel például 1640. kitüntetett időponttá emelése mellett. Feltérképezhetjük társadalomtörténeti vonatkozásit is, ami tovább gazdagítja ezen koncepciót. Hasonlóan tanulságos lehet eseménytörténeti szempontból 1492-re koncentrálnunk, vagy gazdaságtörténeti szempontokat előtérbe helyezve a kapitalizmus kialakulásának lehetséges modelljeit vázolnunk, gondoljunk csak Marx, Weber vagy Wallerstein munkáira. Mindez elsősorban nem is a történelemről, hanem a történeti megértés lehetséges útjairól szolgál tanulságokkal.

Már a 20. század első felében felértékelődött ezeknek a vizsgálódásoknak a jelentősége,[3]

1 Itt jegyzem meg, hogy a fejlődés szó használata a negatív, célelvű konnotációk ellenére is megkerülhetetlennek tűnik, ezért kényelmi szempontoktól vezérelve továbbra is használom, ám nem a teleologikus, hanem az időbeli egymásra következés, a történeti dinamika értelmében.

2 jelen dolgozat függelékében mellékellem a szöveget, a Uniworld honlapján hozzáférhető változat alapján

3 akkoriban főleg Franciországban, az Annales folyóirat szerzőinek révén (lásd pl.: Marc Bloch: *A történész védelmében),* és most ne is említsünk a XIX. századi németországi történetfilozófiai élénkülést, Ranke, Droysen, Rickert, Dilthey stb. munkáit

amelyek a történeti narrativitás, és egyáltalán a történetírás módszertani alapjaira kérdeznek rá. Napjainkra nem is igazán képzelhető el[4] történeti kutatás e nélkül a reflexió nélkül. Ennek megfelelően a historiográfia nagy műhelyeiben, Franciaországban, az angol-szász világban és Németországban is egyre élénkülő párbeszéd folyik a történettudomány módszertani kérdéseiről. Német nyelvterületen a hermeneutika eredendően történeti szemléletmódja a német történelemfilozófia legjobb hagyományait folytatja, Franciaországban az Annales iskola immár sokadik nemzedéke továbbra is horizontjában tartja a módszertani kérdéseket, és még az angol-szász analitikus filozófia felől is történtek kísérletek a történeti megismerés ismeretelméleti alapjainak feltárására.[5]

Számos okot találhatnánk arra, hogy miért értékelődtek így fel a módszertani kérdések a történettudományban. Thomas Kuhn elmúlt évtizedekben erősen kanonikussá vált munkájában[6] a tudományos gyakorlat rendre bekövetkező eseményeként írja le, amikor egy intézményesült paradigma egyre több anomáliával szembesül, és a bevett nézetek alkalmatlanokká lesznek azok kezelésére, a tudomány válságba jut, aminek révén megnő a filozófiai, módszertani reflexió jelentősége. A történettudomány vonatkozásában azt kétség kívül megállapíthatjuk, hogy az elmúlt évtizedekben a kérdések sokasodása és a belső feszültségek fokozódása volt megfigyelhető. Ám azt is látnunk kell, hogy Kuhn elméletében a válság-tapasztalat lenne a fontos mozzanat, amely igaz, korántsem idegen a mai történettudománytól,[7] ennek ellenére úgy gondolom, hiba lenne a válság pátoszát túlzottan hangsúlyozni. Inkább arról lehet szó, hogy mára egyetlen tudomány sem őrizheti meg eredményességét, hatékonyságát, ha a kutatói gyakorlat nem társul egyúttal a módszertani kérdések folyamatos megvitatásával. Éppen ahogy a tudomány úgymond „nagyjai" számára mindig is szétválaszthatatlan volt a kettő. Mint ahogy Hajnal István számára is.

Jelen tanulmány meghatározó előfeltevése, hogy a történettudomány számára is maradandó hasznot hoz, ha rendre szembesül saját múltjával. Hogy sokkal többet tudhatunk meg saját lehetőségeinkről, ha ismerjük a magyar történetírás kiemelkedő személyiségeinek módszertani elképzeléseit is.

Az alábbiakban Hajnal említett írására, *Az újkor történeté*hez írt máig publikálatlan kommunikációelméleti bevezetőjére építve, mintegy a szöveg apropóján vizsgálom mind Hajnal koncepcióját, illetve eredményeinek mai aktualitását, mind pedig – ennek révén – Hajnal történetfilozófiai elgondolásait, és azok helyzetét a szellemi környezetben, amelyben születtek.

Az első fejezet a szöveg téziseit, következtetéseit illetve gondolatmenetét rekonstruálja, kiemelve azokat a csomópontokat, amelyek mentén a későbbiek során a részletes elemzés halad.

A második fejezetben tágabb kontextusban vizsgálom Hajnal történetírói munkásságának elméleti előfeltevéseit, illetve tanulságait. A dolgozatban közelebbről is elemzett *Bevezető* inkább csak alkalom arra, hogy a szűkebb értelemben vett módszertani és elméleti kérdéseket tárgyalhassuk, így szükséges hogy Hajnal egyéb írásaira is utaljunk, és azokból rajzoljuk meg a szerző történelem-elméleti elgondolásainak képét. A vizsgálat azonban továbbra is az írástörténeti és kommunikációelméleti kérdésekre összpontosít majd.

Hajnal munkásságának kapcsán – annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedben több alapos elemzés is született vele kapcsolatban[8] – mintha máig kisebbfajta zavar uralkodna a tekintetben, hogyan is illeszkedett ő a két háború közötti történetírás szellemi közegébe. Az általában elfogadott kép szerint Hajnal a pozitivizmussal szemben fellépő szellemtörténeti irányzattal is ellentétbe helyezkedve próbált meg egy új, materialista, inkább társadalomtörténeti, vagy legalábbis a „tömegek aprómunkájára" fókuszáló, objektivációelméleti szemléletmódot kialakítani. Ez az összetett viszony a szellemtörténettel illetve a korszak egyéb irányzataival mindenképpen megéri a további elemzést.

4 lásd ehhez Noirel (2001), Gyáni (2000)

5 lásd például, a hermeneutika eredményeit az irodalomtörténet-írásban; Franciaországban Pierre Nora: *Les Lieux de Mémoire* című hatalmas vállalkozását az identitásteremtő történetírás újraértelmezésére – magyarul részletek in. Aetas 1999/3; illetve lásd Arthur C. Danto: *Analytical Pilosophy of History* című kiváló könyvét, vagy Hayden White munkáit a történeti tropológia tárgyörében

6 Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*

7 lásd Noirel: *A történetírás válsága*

8 lásd Glatz, Nyíri, Lakatos munkáit

Erre, vagy legalábbis a kérdés diszponálására kerül sor a harmadik fejezetben

A negyedik fejezet a probléma, illetve konkrétabban Hajnal munkáinak hatástörténetével foglalkozik, kitekintve a kommunikációelméleti horizont aktualitására a mai történettudományban.

A dolgozat tézise, hogy Hajnal történetírói munkásságának legnagyobb felismerése a kommunikációelméleti horizont jelentőségének hangsúlyozása a történettudomány számára, illetve, hogy történetírói módszertanának sajátosságai az írástörténeti problematikával való összefüggésükben érthetők meg legjobban. A dolgozat fejezeteiben különböző részkérdésekre koncentrálva próbálom megmutatni, hogy Hajnal mintegy öt évtizedes munkásságának legjelentősebb eredményei közvetve vagy közvetlenül azoknak a kérdéseknek a megválaszolására tett kísérletek, amelyeket az írás, és az írás társadalmi beágyazottságának történeti vizsgálata vetett fel számára még pályája kezdetén. A Hajnal által kidolgozott történetíró szemléletmód: objektivációelméletre alapozott materializmusa, a társadalmi fejlődésben a tömegek aprómunkájának középpontba állítása, később a technikatörténeti kutatások jelentőségének hangsúlyozása, sőt antikapitalizmusa és a jelen társadalmi feszültségei iránti érzékenysége is közvetve mind kapcsolatban állnak az írástörténeti kutatások felvetette társadalomtörténeti, illetve a történelmi fejlődésre vonatkozó elgondolásaival, és csakis ezek összefüggésében érthetők meg, mint egy egységes, koherens történeti megértési koncepció elemei.

Az imént vázolt kérdéseket a központba állító elemzés remélhetőleg igazolja majd, hogy a kommunikációelméleti problematikára való érzékenység a történettudományban ma is hatékonyan segítheti számos társadalomtörténeti probléma részletes elemzését, és jól használható módszertani útmutatásokat nyújt korunk történettudománya számára is.

Az írástörténeti koncepció

*Az újkor történe*tének nem publikált kommunikációelméleti bevetője két nagyobb szövegrészből, illetve egy néhány bekezdéses rövidebb bevezetésből áll. Az alábbiakban ezek érveit foglalom össze.

a) Ms 5386/9 – Az újkor és középkor határáról

Az első szövegben Hajnal az újkor és középkor elhatárolásának problémájából kiindulva bevezeti saját írástörténeti koncepcióját, amely szerinte a leginkább megfelelő szempont lehet a korszakok elkülönítése során.

A rövid bevezető szakasz fogalmazza meg a tulajdonképpeni kérdést: Milyen sajátosságok tették lehetővé a csakis Európára jellemző újkori fejlődést? Minek köszönhető, hogy a középkorban még korántsem a legfejlettebb európai civilizáció az újkor során abszolút hegemóniára tehetett szert a Földön, minden korábbi vetélytársát maga mögé szorítva?

Mint láthatjuk, a kérdés Hajnal számára sem csupán leíró, történeti érdekeltségű. Pontosan érzi, hogy a vizsgálat tétje ennél nagyobb: magára a történelemre, annak dinamikájára vonatkozik. A szöveg további része ennek megfelelően történetfilozófiai kérdésekre koncentrál.

A történeti periodizálás problémája szempontjából az eseménytörténeti horizont túl szűk: az 1453-as vagy az 1492-es időpont kitüntetése korszakhatárként közel sem elégséges annak megvilágítására, hogyan állítható egymással szembe a közép- illetve újkori Európa. Megfelelőbb, ha határként idősávot látunk, egyetlen időpont helyett. Ekkor is adott azonban a feladat, hogy belső értelmet adjunk az átalakulásnak, megmagyarázzuk mi és mitől változik ezen időszakban. „S így a periodizálás kérdése a lényeg kérdésévé vált… Meg kell hát lényegében értenünk azt, hogy mi tette

az életet «újkorivá» a középkorral szemben.” (2. o.)[9]

Az újdonság lényegi mozzanatát kereshetjük a politikai élet változása, a társadalmi szervezet vagy az anyagi élet területén – mindezek azonban nyilvánvaló kölcsönhatásban állnak egymással, valami közös mozzanatig kell tehát visszajutnunk. Ez lehetne egy szellemi változás: az újkori ember új *szelleme* lenne az, ami a változást indukálta. Így viszont továbbra is kérdés marad: Mi hozta létre ezt az új szellemet? Esetleg egy az embernél magasabb szinten munkáló szellem történetformáló ereje? – Hajnal elutasítja ezt a lehetőséget, mint életidegen feltevést. A *szellemmel* szemben áll az *élet* (Hajnalnál később fontos fogalom), amelynek realitása sok tényező kölcsönös összefüggését hordozza, és amely így elsődleges a szellemivel szemben. Hajnal számára tehát a miértre vonatkozó kérdés túl kell tekintsen a szellemi változás feltételezésén. A realitásban, az élet *struktúráiban* kell keresnünk az újat létrehozó mozzanatot.

A változás mélysége és egyöntetűsége az élet minden területén ismét ellene szól annak, hogy eseményszerűen fogjuk fel az okokat (pl. kultúrkörön kívüli lökésnek tulajdonítsuk), vagy hogy egyetlen történelemformáló személyiséghez kössük az átalakulást, valamiféle reformnak fogva fel. Feltételezhetnénk gazdasági hajtóerőt, amely új szellemet teremt, vagy gondolhatnánk valamilyen antik örökségű intézményrendszer (pl. jogi) újbóli megerősödésére. A történettudomány legtöbb területe megpróbálta már a maga területén megtalálni azt a bizonyos hajtóerőt. Mindezek azonban csupán a részletek: esemény, vagy reform csak akkor lehet eredményes, ha szerves fejlődésbe kapcsolódik bele. Az általános közeg változásait kell tehát vizsgálni.

„Együtt dolgozott itt az élet minden területe, elsőbbsége egyiknek sem bizonyítható: hanem ellenkezőleg, bizonyítható egyidejű mozgalmuk. Nem tudhatjuk egyéb magyarázatát adni újszerű hatásuknak, mint azt, hogy a talaj, amelyen érvényesültek, megváltozott. Az emberközösség valahogyan másként fogadta a kisebb-nagyobb mozgalmakat, mint azelőtt: nem engedte elveszni őket saját laza tömegében, megtartotta, tovaterjesztette, hatványozta őket: akihez visszakerültek, rá sem ismert már arra, amit ő adott előbb tovább, másszerű volt már tartalma, formája, értelme és feje felett hatott már, magasabb tény erejével. Nem az emberi természetes vágyak változtak meg, azok lényegükben örökké valóak: az emberközösség, mint történeti matéria változott.” (3. o.) – hangzik Hajnal konklúziója.

Ezek után következik a kommunikációelméleti horizont felvázolása. Az emberek közötti viszony tartalmi és formai tekintetben is megközelíthető. Ha a pozitív tartalmi elemeket figyelmen kívül hagyjuk, akkor az emberek közötti viszonyulás élettelen, formai vázát kapjuk. Hajnal lényegi felismerése szerint a forma, a kommunikáció médiuma nagyban befolyásolja a tartalmat is. Ez gondolatmenetének tulajdonképpeni alapja, erre a feltevésre épül egész későbbi elgondolása.[10]

A természeti népek érintkezése személyes, mely érintkezés egyik médiuma a beszéd, amely a közösség alakulása szempontjából az egyik legfontosabb. Ez teszi lehetővé korlátozott méretekben a racionális közösségépítést, azáltal hogy a belső érzületeket közölhetővé, közössé teszi. A beszéd dinamikus, változásoknak kitett mivoltának köszönhetően a szóbeliség kultúrái kiszolgáltatottabbak a külső behatásokkal szemben. Állandóság csak a szokásrendszer szigorú hagyományozásával érhető el, amelynek szintén csak a szóbeliség lehet a közvetítője.[11] A haladás ennek megfelelően lassú és bizonytalan.

Az írásbeli társadalmak már egy új, magasabb szintet jelentenek, ezt a felismerést azonban Európa vonatkozásában mindeddig nem látszik figyelembe venni a történettudomány – véli Hajnal. Az írásbeliség társadalomalakító erejét nem, legfeljebb csak a könyvnyomtatás megjelenésével kapcsolatban vizsgálták. Pedig amit vizsgálni kellene: a korai középkor túlnyomó szóbeliségét, és az írásbeliség nagymérvű terjedését a késő középkorban. Hajnal azonban már itt figyelmeztet: „Az írásbeliség tényleg kisérőjelenség. Szerepét nem fejezné ki pontosan, ha történeti tényezőnek neveznénk. Részben túlbecsülnénk ezzel, önálló lökőerőt tulajdonitván neki: részben azonban korlátoznánk is jelentőségét, amely nem hatásszerű, hanem az élet minden ágát s területét átszövő,

9 az oldalszámok a függelékben közölt szövegre vonatkoznak

10 *the medium is the message* – ahogy Marshall McLuhan fogalmazott, részben Hajnal felismerései nyomán.

11 A hagyomány fogalmának ilyen értelmű felfogása, amely azt a szóbeliséggel hozza kapcsolatba, fontos felismerése Hajnalnak; erre a későbbiekben még visszatérünk.

organikus fejlődésre alkalmassá alakító mivoltában áll." (4.o.) Igyekszik tehát elkerülni azt a hibát, amit korábban maga rótt föl másoknak, akik csakis saját tudományterületükön vélték megtalálni a történelem hajtóerejét biztosító tényezőt. Mint hangsúlyozza: az írásbeliség önmagában nem eredményez változásokat, csupán olyan tényező, amely nagyban alakítja azt a történeti, társadalmi talajt, amelyben a változást indukáló elemek kifejtik a hatásukat.

Az írásbeliségnek is megvan azonban a maga fejlődéstörténete. Kezdetben az írás sokkal kisebb jelentőségű, mint a beszéd, az életnek csupán részterületein van jelentősége. Azonban már itt is fontos az a különbség, ahogyan az írás „meganyagosítja", objektiválja tárgyát.[12] Az írás kommunikációs szűkössége (a beszédhez képest) és állandósága már kezdetben fontos átalakulást hoz az emberek egymás közötti viszonyaiban: a közösségélet, és benne a résztvevők helyzete racionálisan megragadhatóbbá, áttekinthetőbbé válik. „Mint a nyelv, úgy az írás is viszonyba hoz tehát az emberekkel: közösség-alapot teremt. Kifejezéseket, fogalmakat, amelyek közösek akarnak lenni: az életnek új absztrakt lecsapódása keletkezik a közösség feje fölött. Sokkal intenzívebben, mint a nyelv által…" (5.)

A fontos felismerés tehát az írásbeliség elterjedése kapcsán: az írás kiszámíthatóbbá, racionálisan megragadhatóbbá teszi az emberek közötti viszonyokat, kitágítva így a közösség-szervezet határait mind mennyiségileg, mind pedig térben és időben. Mindebből következik, hogy az írásbeliség vizsgálata a társadalmak fejlődésének magasabb szintjein is elengedhetetlen történetük megértéséhez – hiszen az írásbeliség fejlődésének különböző fokain más és más maga a „társadalom-matéria". Az írás-terjedés kedvez a demokratizáló tendenciáknak, növeli az államszervezet működési és fennmaradási lehetőségeit. Az egyéni ember életét tekintve is racionalitásra, életútban gondolkodásra, tervezésre késztet. A hosszú távú politikai vagy üzleti racionalitás elképzelhetetlen magas fokú írásbeliség nélkül. A történeti gondolkodásnak is tulajdonképpeni alapja az írásbeliség: általa válik lehetővé, hogy a generációk túltekintsenek önmagukon, mind a jövő, mind a múlt felé; a hagyományt így váltja fel a történeti-kritikai gondolkodás. A közösség maga is általa válik áttekinthetővé, tervezhetővé.

Az írásbeliség fejlődése napjainkra érte el – véli Hajnal – a telítettség állapotát. Mindent felvett már magába, ami korábban a „hangnyelv birtoka volt", így lassan merő eszközzé válik, elveszíti fegyelmező erejét. Ennek köszönhető, hogy lassan ismét erősödik a szóbeliség iránti vágy.

Hajnal konklúziója tehát: a történeti fejlődés megértése szempontjából megkerülhetetlen, hogy az írásbeliség fejlődését vizsgáljuk. Mindezt a történettudomány és szociológia eddig elmulasztotta megtenni, pedig ez lehet a kulcsa annak is, hogy az újkori fejlődés előzményeit a középkori társadalom- és kultúraszerkezetben fellelhessük. Hangsúlyozva persze, hogy az írásbeliség nem önálló történelmi tényező, ám az írás „térbeli és mélységbeli elterjedése" a 12-15. század között a társadalmi struktúrában nagyfokú változásokat eredményezett, amelyek végül lehetővé tették, hogy az újkori fejlődést közvetlenül jelentő gazdasági, társadalmi, politikai változások bekövetkezhessenek. „Az írásbeliség az, amely apró tömegmunkát fog meg az élet minden területén: az atomszerű hatásokat nem engedi eltűnni, hanem megrögzíti, s érvényesíteni engedi azokat, összegyűjti, nagy közös eredőre hozza őket. A nagy gondolatok, nagy akaratok helyett a legapróbbakat, de legáltalánosabbakat, legéletképesebbeket. Ahol azonban az írást megjelenni látjuk, tudjuk már, hogy ott az, ami az emberi külső és belső életben addig inkább ösztönösen történt, most öntudatossá kezd válni: az életnek azon területe ettől kezdve mindinkább absztrahálódik, objektiválódik. Az akkori ember e területet szinte maga elé vetíti már, s kívülről, öntudatosan veszi vizsgálat alá. A tervszerűség, a koncepciókkal való öntudatos munka, a komplikált s kombinált munka lehetősége adatik meg ezzel… Az írásgondolat évezredes fejlődés eredménye… ismét szinte öntudatlan öntudatosságról, tömegaprómunkáról van szó." (9. o.)

12 az objektiváció fogalma a későbbiekben is kifejezett nagy jelentőséggel bír Hajnal írásaiban, bővebben lásd alább

b) Ms 5386/10 –
Az európai írásbeliség fejlődésének menete a középkor végéig

Az elméleti koncepció vázolása után a második nagyobb szövegrészben végzi el Hajnal a tulajdonképpeni történeti elemzést. A szöveg fő kérdése: „Miként s mikor vonult be az írás Európában az életbe? Hogyan van az, hogy egy időpontban kezd szerepe társadalomalakítóvá válni, holott azelőtt is volt írás, ilyen szerep nélkül?”

Az írás már az ókorban nagy szerepet kapott, ám használata mégsem vált általános érvényűvé. Az irodalomban, az üzleti életben is nagy volt a jelentősége, a művelt osztály írástudó volt, ám az írás nagyrészt inkább rabszolgamunka maradt. A római polgárosodott társadalomszervezet sem igazán képzelhető el széleskörű íráshasználat nélkül, ám az írás elterjedtségét nehéz pontosan látnunk, a források szűkössége miatt.

A Római Birodalom bukása után az írás évszázadokra visszaszorult, az északibb európai népek a szóbeliség viszonyai között éltek. Hajnal szerint így érthetővé válik, hogy az íráshasználat átmeneti visszaszorulása, ám a megmaradt kultúrétékek hatása, hogyan eredményezte végül a római élet civilizációjának lassú átvételét a germanikumban, s keveredésből hogyan lépett a római kultúrkör helyébe évszázadok alatt a nyugat-európai.

Ám kezdetben az írásbeliség hanyatlása teljes volt, a szóbeliség a 8-10. században általánossá vált. Leginkább még talán Itáliában maradt fenn az íráshasználat, ám itt is egyre inkább átalakult a különböző tartományokban, hogy egymásközti használata csak szűk, beavatott réteg számára volt lehetséges. Még nagyobb lett a különbség a volt provinciákban, spanyol, francia, brit területeken. Az „írásbeliség” fejlődésének legnagyobb gátjává ekkoriban éppen az egységesség hiánya vált.

E századokban a Római Birodalom kultúrelemeinek fennmaradását tulajdonképpen csak az egyetlen megmaradt népek-fölötti szervezet, a római Egyház biztosította. Tagjainak Európa szerte nem csupán az igehirdetés volt a feladata, hanem a közösségélet szervezésében is nagy szerep hárult rájuk. Az egységes szellem záloga itt is a viszonylag egységes íráshasználat volt. A szervezet központja Itáliában volt, a régi írásterületen, így az egyház számos tekintetben a kultúra folytonosságának záloga lehetett.

Ahogy Európában ismét kísérletek történtek nagyobb világi birodalom alapítására, egyre fontosabbá vált, hogy az államot támogató egyedüli egységesen szervezett testületnek, a papságnak maradandó egyöntetűségét biztosítsák. Ennek egyik fontos mozzanata volt a szükséges írásreform végrehajtása Károly frank birodalmában, mely a nemzeti-kurzív írások helyett egységes, könnyebben olvasható kapitális írás bevezetését jelentette a közigazgatásban. Ennek mintájául természetesen a régi, antik „könyvírások” egyik változata szolgált. Egységes, jól olvasható írást egy egységes szervezet, a papság kezébe, ez Nagy Károly írásreformjának lényege.

Az egységes írás, a „karoling minuszkula” immár lehetővé tette a közösség fejlesztésének nagyobb mértékét is: megindult az íráshasználat lassú beszivárgása a mindennapi gyakorlati élet mind több területére is.

Itt tér át az elemzés az íráshasználat társadalmi vonatkozásainak feltárására. Az íráshasználat fejlesztése, mint láthattuk, elemi érdeke volt az Európát felölelő intellektuális szervezetnek – mely gyakorlatilag teljes egészében egyházi volt. Csupán Itáliában maradt egyedül laikus kézen is az írás. Itt az elsősorban jogi feladatokra használt nótárius írásgyakorlat révén megindult az észak-itáliai városokban a rétoriskolák fokozatos fejlődése, az íráshasználat terjedése és ezzel fokozatosan virágozni kezdtek az érintett városok.

„Itália azonban külön világ, a laikus polgári kultúra világa, ellentétben az új Európa teljesen papi intellektuális rétegének vezetése alatt álló kultúrájával.” (12. o.) Hasonló virágzás indult azonban itt is, francia területen: iskolák csoportosulása majd egyetemmé szerveződése. Az írásra való egyre fokozódó igény lassan túlnőtt a klerikus rétegeken, és szükség lett olyan iskolákra, ahol a képzés elsősorban az írásra, egész pontosan jogi természetű oklevelek fogalmazására koncentrált. Az új viszonyoknak megfelelő iskolák a nyugati világ egyik centruma, Párizs körül csoportosultak.

Hajnal itt fogalmazza meg híres tézisét a párizsi egyetemi írásoktatásról. Mint írja: „a párisi

egyetem egész lényegét félreérti a történeti irodalom" – ugyanis az egyetem nagy vonzerejét nem a magasabb szintű képzés, hanem az alapozó *facultas artium* adta, amelynek lényege nem a grammatikai és retorikai kurzusokban, hanem a latin nyelvű írás és a jogi fogalmazási ismeretek, tehát a gyakorlati íráshasználat oktatásában volt.

A Párizsi egyetem hatása az írásoktatásban egész Európára kiterjedt. Ezt igazolja az összehasonlító írástörténeti elemzés, mely szerint például a magyarországi írásképek gyakorlatilag lényeges késedelem nélkül követik az európai írásformák változásait. Az Occidens egysége az írásképek egységében is rejlett. „Nem lehet itt tehát másról szó, mint egy nagy központi iskola vezetőszerepéről: e két század valamennyi jó, modern oklevélírója a párisi egyetemről került ki." (13. o.)

Így, ha ki is nem került ugyan az írás az egyház kezéből, de lassan kijutott a világi élet mind több területére. Megindult az íráshasználat terjedése mind mélységben, mind területben. Ennek egyik közvetlen eredménye az írásképek egyszerűsödése, és a könnyed, gyors folyóírások kialakulása a 13. század derekára.

Emellett, ahogy egyre erősödött a nem papi írástudó, intellektuális rétegek jelenősége, szerte Európában nyíltak az írásoktatásra új egyetemek – először a periférián, a Párizstól távolabbi vidékeken, lengyel, cseh, magyar, keleti-német területen, melyek kezdetben mind a párizsi egyetem szerkezetét másolták le. Az összehasonlító írástörténeti vizsgálat itt is pontosan mutatja, ahogy az egyetemek az íráshasználat területi egységességét eredményezik, míg például a spanyol, az angol vagy leginkább az itáliai írásképek inkább különböznek a kontinens belső területein használtaktól. Ám így is egyre nagyobb mérvű Európában az írásképek, s így az írástudó intellektuális rétegek egységessége.

Ez az intellektuális réteg azonban egyre nagyobb mértékben eltávolodott az egyházi pályától, a *clericus* helyébe a *clerc*, a művelt diák lép, aki egyre inkább hajlik civil pályák felé, gyakran szegődik el „világiakhoz, városokhoz, és magánosokhoz…, írásbeli teendők végzésére, vagy iskolákhoz, mesterekként." (14.)

Az írástudók számának kezdeti növekedésével egyre elterjedtebbé vált az alacsonyabb szintű írásoktatás is, kis, területi iskolákban, az egyetemek szerepe lassan vissza is szorul az írásoktatásban; megjelenik a népnyelven való oklevelezés, majd egyre általánosabb lesz a papiros használata a drága pergamen helyett. Mindez még tovább fokozza az íráshasználat szinte rohamos terjedését.

Ahogy az íráshasználat megszokottá vált, úgy szivárgott be a gyakorlati élet mind több területére. A gazdasági ügyvitelben először Németalföldön és Firenzében, majd az észak-német Hansa városokban. Gazdasági sikerük egyik titka éppen az íráshasználat révén kialakult racionálisabb ügymenet lehetett.

Mindez tehát az írásbeliség késő középkori terjedésének végállomása: ahogy az íráshasználat végleg kikerült az egyház, és a papi intellektuális rétegek kezéből, és a gyakorlati élet mind több területére beszivárgott – s végül lehetővé váltak az újkori fejlődés forradalmi eredményei. Ezért, összegzi Hajnal, ezért tarthatjuk az írásbeliséget az újkori fejlődés megfigyelendő alapjának – melyben a lényegi átalakulás, „a nagy tömegek döntő bevonása az új érintkező, szervező hatása alá már a 14. században megtörtént."

Történetfilozófiai és történetírói előfeltevések

E fejezetben arról, hogy a tárgyalt bevezetés milyen módszertani előfeltevésekről tanúskodik, melyek nagyon markánsak, és jól meghatározhatók.

a) az újkor születésének modelljei

A nyugati történetírás számára mindig a legfontosabb, lényegi kérdések közé tartozott a korszakolás kérdése. Azért kell itt külön hangsúlyoznunk, hogy a nyugati kultúrkörről beszélünk, mert a korszakolás problémája feltételezi a történeti fejlődés immanens mivoltát. A zsidó-keresztény tradícióban ez az immanencia eredendően teleologikus. A *szubsztantív* történetszemlélet[13] feltételezi, hogy a történelem fejlődése valamilyen természeti, vélhetőleg ideális, aranykori állapotból a bűnösség és romlás stádiumain keresztül ismét egy paradicsomi állapot megvalósítása felé tart. A történelem hasonló felfogása más kultúrkörökben ettől alapvetően különbözik, inkább ciklikusak, vagy egyáltalán nem posztulálják a törtelem folyamatosságát, így gyakorlatilag történetietlenek.

A nyugati történetszemlélet nyilvánvalóan – mint arra többek között Karl Löwith és Rudolf Bultmann rámutattak[14] – bibliai eredetű. Itt nem is csupán a paradicsomi lét, majd a bűn és kiűzetés illetve a messiásvárás és üdvözülés történeti útjára kell gondolnunk. Az ószövetség profetikus könyvei[15] a zsidó nép történetére vitték át ezt a modellt, ahol az izráeli királyság, a babiloni fogság és hazatérés vágya, az üdvtörténeti dimenziót az evilági történelem terébe transzponálták. Később Osorius vagy Ágoston[16] történelemteológiájukban a keresztény üdvtörténetet, amely kezdetben nem az evilági történelem eseményeként értelmezte a túlvilági üdvözülést, fokozatosan szintén a történelmi dimenziókba helyezték – így ismét erősödött az emberiség történelmének teleologikus, egységes folyamatként való felfogása. Mindez az újkori filozófiában további árnyalatokat kapott, míg végül Hegel munkáiban teljes egységet ért el az abszolút Szellem önmegvalósítása és az emberi történelem. Csupán a 19. század második felétől erősödött meg az ezzel szembehelyezkedő történetszemlélet, amely elutasítja a teleologikus fejlődés modelljét, majd az immanens történeti szubsztanciát is. Mindennek további részletezésére nincsen mód jelen dolgozat kereti között, azonban számos kiváló munka derítette már fel a nyugati történetszemlélet zsidó-keresztény gyökereit, utaljunk most ismét csak Bultmann és Löwith munkáira.

Ami most számunkra fontos: látnunk kell, hogy történetszemléletünk máig valami módon a szubsztantív hagyomány által meghatározott, így a történelmet egységes folyamatnak tekintjük. Tulajdonképpen ennek a szemléletmódnak köszönhető, hogy a korszakolás kérdése egyáltalán felmerül.

A középkor és újkor elhatárolásáról is számos elképzelés született annak megfelelően, hogy milyen történeti fejlődésmodell alapján vizsgálták a kérdést. Az 1453-as, Konstantinápoly elestét fordulópontként kitüntető szemléletmód abból indul ki, hogy az újkor kezdete Európa elszigeteltségének a véget éréséhez kötődik. Európa ettől kezdve kell gondolkodjék – mai szóval – globálisan. Ennek csupán egyik következménye a gyarmatosítás, majd ennek révén a pénzpiaci kapitalizmus, a polgári nemzetállam stb. kialakulása és exportja. Ezt a szemléletmódot számos kritika érheti, hiszen Európa korántsem volt olyan elszigetelt a korábbi századokban sem, valamint nyilvánvaló – mint azt Hajnal is hangsúlyozza –, hogy egyetlen esemény elindíthat bizonyos folyamatokat, ám csakis azok a hatások lehetnek maradandók, amelyeket a társadalmi, gazdasági stb. struktúra fenntartani, illetve elmélyíteni képes. Hasonló a probléma az 1492-es időpont kitüntetésével. A gyarmatosítás csak eredménye bizonyos társadalmi feszültségek kiéleződésének és csak ezek tartós fennmaradása révén ölthetett globális méreteket.[17] Az Angol Polgári Forradalom 1640-es kitörésének kitüntetett időponttá emelése egy olyan történetszemléletben gyökerezik, amely elsődlegesen a gazdaság változásaira, és annak társadalmi vonatkozásaira koncentrálva, az osztályok harcaként értelmezi a történelmet. Az paradicsomi társadalmi állapotok elérésének útján a kitüntetett

13 Danto kifejezése, melyet az analitikus történetfilozófiával állít szembe. A fogalom kifejtését lásd: Danto (1985) I. fej.

14 Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet,* Bultmann: *Történelem és eszkatológia*

15 lásd főleg Ézsaiás, Ezékiel és Dániel próféciáit

16 lásd Löwith i.m.VIII-X. fejezet

17 Gondoljunk csak arra, ahogy a gyarmatosítás kérdéséről Szűcs Jenő ír kiváló tanulmányában: Európa három történeti régiójáról

események a forradalmak, amelyek újra és újra egy új időszámítás kezdetét jelentenék. Ez a marxi-lenini tradíciójú szemlélet szintén figyelmen kívül hagyja a mélystruktúrák lassú, folyamatos egymásra épülését, és fennmaradását különböző korokban. A korszakok határát jelző forradalmak nagyobb törést jelentenének tehát, és valóban új időszámítás kezdetét.

Termékenyebb lehet az a szintén gazdaság- és társadalomtörténeti szempontú felfogás, amely a forradalmi változások helyett a lassú, évszázados folyamatokat vizsgálja, egyszerre számos tényezőre koncentrálva, és a korszakok elkülönítésében így egyetlen időpont kitüntetése helyett idősávokra tekint, amelyekben egy politikailag, társadalmilag és gazdaságilag statikusnak látszó rendszer egy lényegileg más berendezkedést magából kitermelt.

Ennek a belső fejlődési modellnek a talajáról indult Hajnal is. Számára is adott azonban a történeti evolúciónak hagyományos – ám transzcendenciájától megfosztott – felfogása: az újkor születésének problémája továbbra is az európai kultúra fölényére vonatkozó kérdés, a történelem kutatásának célja a jelen megértése. A történeti megértés számára a kitüntetett viszonyulási pont már nem az üdvtörténeti értelemben vett paradicsomi vég, hanem a történeti végpont: a jelen.

Hangsúlyoznunk kell továbbá, lévén történetfilozófiai problematikáról szó, hogy az ilyen irányultságú történeti kutatásban milyen hangsúlyos szerepet kap a történeti elbeszélés narrativitása. Mint arra Hayden White rámutatott,[18] minden történetírás, amely a krónika tény-adatoló megjegyzéseinél többre vállalkozik, szükségszerűen egységes narratív keretbe kell illessze a feltárt „tényeket", illetve a tények közötti összefüggések leírása már lényegét tekintve a történeti narratíva területére tartozik, amely a tényeket is sajátosan, az elbeszélés függvényében teszi érthetővé. A történeti elbeszélés így olyan, inkább az irodalmi elemzés számára hozzáférhető – White szerint elsősorban tropikus – elemekkel gazdagodik, amelyek nélkül, igazából nem is lehetséges történetírás. Minden fejlődéselméleti koncepció tehát, sőt, minden az összefüggések feltárására és a történeti dinamikára vonatkozó történetírói elgondolás megértése csakis sajátos narrativitásának elemzésével, a narratív keret felbontásával válik lehetővé.

b) a nemzeti történetírástól a történeti hermeneutika felé

Az intézményesült történettudomány kialakulása Európában egybeesik a nemzetállamok születésének és megerősödésének korszakával. Ennek köszönhetően a 19. században kialakult történetírói hagyomány a kontinens legtöbb országában szoros kapcsoltban állt a nemzetállami eszmerendszerrel. Ez a hagyomány elsődlegesen a nemzeti emlékezet megőrzésében, a nemzeti identitás kialakításában és fenntartásában látta elsődleges feladatát, így ez a szempont határozta meg múlthoz való viszonyát, ez formálta kérdéseit. Ahogy Gyáni Gábor fogalmaz: „A történetírás a nemzeti valóság tudománya. A szakszerű történetírás eredendő, vagyis 19. századi keletű hivatása, hogy megteremtse, és állandóan táplálja bennünk, olvasókban a *folytonosság*, a *teljesség*, a *lezártság*, valamint az *egyediség* képzetét, mindazt, ami egyszerre feltétele és eredménye bármilyen nemzeti történetkép megalkotásának."[19]

Az ezen tudományeszménytől való elhatárolódási törekvések is korábban, nem csak a 20. század végén jelentek meg. Már a század elején a társadalomtörténeti kutatás jelentette a szigorúan nemzeti történetírás alternatíváját. Angliában ez a törekvés erősen a baloldali intellektuális tradíciókhoz kapcsolódott, ez gátolta intézményes sikereit. Franciaországban az Annales iskola megalakulása – a folyóirat 1929-es indulása – után pár évtized alatt lehetővé tette a gazdaság- és társadalomtörténet önállósulását, a nemzeti történetírásról való leszakadását, s végül a francia történetírás meghatározó irányzatává vált.[20]

Mint láthatjuk, a nemzeti történetírás meghaladása elsősorban gazdaság- illetve

18 lásd White munkáit, kivált *A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében* című tanulmányt, in. u.ő *A történelem terhe*

19 Gyáni (2000) 33. o., lásd még Carr (1993)

20 lásd Gyáni i.m. 38-47. o

társadalomtörténeti szempontok révén vált lehetővé, és legfontosabb eredménye a nemzeti horizont helyett az egységes, egyetemes történettudomány kialakulása lett. A változások azonban elrejtenek egy fontos mozzanatot, amelyet az új egyetemes irányzatok a nemzeti történetírástól megörököltek. Ez pedig nem más, mint hogy a politikai kérdések átfogalmazása révén megmaradt a történetírás kérdéshorizontjának jelenhez való kötöttsége. Míg a nemzetállamok által támogatott intézményes historiográfia számára gyakran egyértelmű nemzeti-politikai célok jelölték ki a kérdéseket, addig a társadalomtörténeti irányzatok is megmaradtak politikaiak lenni, ám új értelemben. Már nem a nemzeti identitásteremtés volt a cél, ám a történeti megértés kitüntetett időpontja továbbra is a jelen maradt. Ahogy történeti elemzésekben éppen az Annales iskola eredményei mutattak rá annak a magától értetődőségére, hogy a történész kérdéseit a jelenből fogalmazza meg, így a történeti megértés nem a múltból halad a jelen felé, hanem fordítva, a jelen felől tárjuk fel múltunkat.[21] Ami tehát a klasszikus történettudomány számára szigorú – ám néha még reflektálatlan – előfeltevés volt, az itt tudatosan vállalt módszertani kritériummá vált.

A nemzeti, politikai horizontnak a meghaladására való törekvés, ám a jelen megértésének vágyából adódó kettősség Hajnal munkásságában is meghatározó. Éppen az általunk elemzett szövegben Hajnal így fogalmaz: „Csak ilyen értelemben vett magyarázattal szolgálhat végeredményképen a történettudomány: a múlt emberét átéreztetve, magára hagyja a jelen emberét, határozzon az utak felett, amiken a jövőjében haladni akar. Sem a múltról oksági magyarázatot, sem a jövőre nézve törvényszerű útbaigazitást nem adhat: csupán edzheti a lelket-szellemet, a múlt élet érzékeltetésével, a jövő számára." Mindez mintha éppen az imént vázolt kettősséget jelezné. Hajnal elutasítja azt a szemléletmódot, amely a múlt megértésében a jelen politika döntéseinek legitimációját véli látni, azt azonban hangsúlyozza, hogy a múlt megértésének igenis komoly tétje van a jövő számára. Megerősíti mindezt Hajnal egész munkássága: ahogyan szembefordult a magyar szellemtörténeti iskola olykor erősen aktuálpolitikai elkötelezettségével, ám mégis gyakran hangsúlyozta a történettudomány jelentőségét a jelen embere számára. Hogy csak egy 1946-os rádióbeszédéből idézzünk: „Másféleképpen is be lehetne rendezni a gépkorszakot, mint ahogyan az az utolsó másfél évszázadban berendeződött. A történeti múltat nem lehet, és nem is szabad visszaállítani. De alapos vizsgálata sok tapasztalattal szolgálhat jelenünk és jövőnk számára. A munkás egzisztenciák önállóságának, a munka alkotó természetének helyreállítása nem csupán szociális követelmény, hanem a modern technika termékeny fejlődésének legfőbb biztosítéka is."[22]

Valójában Hajnal mindvégig ellenezte, hogy a történetírás a politika kiszolgálójává váljon, ám egész munkásságát áthatja a vágy, hogy a történelem tapasztalatainak a jelentőségét a jövő alakításában hangsúlyozza.[23] Ennek a látszólag egyszerű történeti-hermeneutikai felismerésnek messzemenők a következményei. Így válik például érthetővé Hajnal *antikapitalizmusa,*[24] amely a késő kapitalizmus ember- és munkaeszményét éppen azért kritizálja, mert a történeti múlt fontos eredményivel való szerves kapcsolat lehetőségéről lemondva vezetett egy *élet*idegen társadalmi berendezkedés kialakulásához. Ez világítja meg továbbá, hogyan válhat Hajnal számára a tömegek aprómunkája történeti-módszertani tényezővé, anélkül, hogy ebből aktuálpolitikia programalkotáshoz jutna.

Ennél is érdemes azonban egy lépéssel továbbmennünk. Hogy a történetírás egyszerre eltávolodott a nemzeti, politikai horizonttól, ám megtartotta a jelent a történeti megismerés kitüntetett időpontjának, valójában ez tette lehetővé a 20. század elején az egyetemes történetírás kialakulását. A nemzetállami problematika helyére azonban szintén így kerültek a szociális, társadalmi kérdések. Így a történetírás már nem a nemzeti identitásteremtés elsődleges eszköze, hanem a társadalmi feszültségek feltárásának legfontosabb területe lett. Konkrétan Hajnal számára is ezért volt elkerülhetetlen a fentebb vázolt módszertani váltás megtétele, mert így vált lehetővé

21 az Annales iskoláinak történetírásához lásd Bloch és Noirel könyveit

22 MTAKK Ms 5388/59-61, idézi Lakatos (1996) 17. o.

23 És itt nem csak 1945. utáni, technikatörténeti munkáira kell gondolunk. Az *Újkor történetének* társadalomtörténeti fejezeteit is áthatja a felelősségérzetnek ez a pátosza.

24 lásd Glatz (1993) XXVIII.-XXX. o.

számára, hogy egy olyan feladattal, mint az újkori egyetemes történeti szintézis megírása, megbirkózzon.

Érdemes megfigyelnünk, hogy ez a horizontváltás a kor történészei számára nemzedéki konfliktusként jelentkezett: Míg Hóman és Szekfű generációja számára elsősorban a nemzeti identitás problémája volt a meghatározó, amely kifejezetten kiélezett kérdés volt főleg a Kárpát-medencében, addig a következő történészgeneráció tagjainál – akik közül többen, mint Hajnal is, a világháború frontjain harcoltak – a másfajta élettapasztalat másfajta problémákra való fogékonyságot eredményezett. Hajnal történetírói nagyságát mutatja, hogy a társadalmi érzékenységnek ezt a horizontját történeti kutatásaiban anélkül tudta érvényesíteni, hogy a politikai szélsőbal vagy szélsőjobb vonzásterébe került volna, mint kortársai közül többen, így például Antal István, a Gömbös kormány későbbi államtitkára.[25]

A módszertani horizont említett elmozdulása után érthető, hogy mikor Hajnal *Az újkor történetének* megírására vállalkozott – mint ezt jegyzetei mutatják – elsősorban az újkori fejlődés végiggondolását tekintette feladatának. Ez lehetővé is vált, hiszen a nemzetállami szempontok helyett immár az egységes európai fejlődésre koncentrálhatott. S Hajnal számára ez a folyamat nem csupán magánvaló történeti eseménysor volt, hanem a jelen kialakulásának történeti útja. Amit mindezzel hangsúlyozni akarunk, az nem más, mint hogy az ő számára is: az újkori fejlődés megértésének kérdése a jelen, a globális szabadpiaci kapitalizmus, a nemzetállami berendezkedés, a gyarmati rendszer vagy éppen a jelen szociális feszültségeinek kérdése volt. Ahogy Glatz Ferenc fogalmaz: „…Hajnal, újkori tanszékére kerülve, nagyon is végiggondolta *a világ jelenéig húzódó fejlődését.* S noha az újkori történelem kötetében csak a 18. századig megy el, s megáll a francia forradalom előtt, nagyon is *jelen-orientáltságú volt koncepciója.*”[26]

Az Európa újkori fejlődését sajátosan jellemző tényezők már ismertek, meghatározhatók voltak Hajnal számára: a csak Európára jellemző társadalmi berendezkedés, politikai gyakorlat, gazdasági szerkezet stb. A fejlődés dinamikájára vonatkozó kérdés azonban további elemzést tett szükségessé. Olyan történeti tényezőre volt szükség, amely a kontinensen egységesen, az államhatárokon átnyúlva hatott az európai fejlődésre. Hajnal korábbi munkáinak eredményei után úgy gondolta a történeti dinamika éppen ilyen elemét találta meg. Mint korábbi írástörténeti tanulmányaiból számára kitűnt: amire koncentrálnunk kell, az az emberek közötti viszonyodás változása a médiumok függvényében.

c) írástörténeti előtanulmányok

Az intézményes történettudomány kialakulásától kezdve egészen a 20. század első évtizedeiig, Hajnal pályakezdésének idejéig, a történetírás elsődleges vizsgálódási területe a középkor, legfontosabb segédtudománya pedig az oklevéltan volt. Ennek köszönhetően a történész szakmai műveltségének alapját a diplomatika és paleográfia adta. A pályakezdő Hajnal – de gyakorlatilag igaz lesz ez egész munkásságára – érdeklődésének középpontjában éppen ez a terület, az írástörténet állt. Első tanulmányait is e területről publikálta, s már az 1921-ben megjelent *Írástörtént az írásbeliség felújulása korából* című írása – melyet Hajnal később több helyütt is legjelentősebb tudományos munkájaként említ – magában foglalta későbbi kommunikációelméleti koncepciójának legfontosabb elgondolásait, pontosabban azok csíráit. Először is: már itt felveti a gondolatot, hogy az írásbeliség felújulása a késő középkorban nem egyszerűen a gazdasági fejlődés következménye, sokkal inkább oka lehetett.[27] Ennél is fontosabb azonban az e tétel mögött is meghúzódó módszertani felismerés, amely szerint egy olyan történetileg vizsgálható objektum, mint az írás, lehetővé teszi a társadalom történeti változásainak feltárását. Tulajdonképpen ez később kiforrott objektiváció-elméleti elgondolásának alapja, azaz: elsősorban az írás tette lehetővé a társadalomtörténeti horizont

25 A nemzedéki konfliktushoz lásd: Glatz i.m. XIV. s.k.o.
26 i.m. XXIX. o.
27 Hajnal (1921) 20-21. o.

megnyitását. Mindez igazolni látszik, hogy Hajnal történeti hermeneutikájának megértéséhez valóban a medialitás problémája adja a kulcsot. Ahogy ezen paleográfiai tanulmány bevezetőjében fogalmaz: „…mi nem az írásokat fogjuk osztályozni, nem formájukat akarjuk megismerni, hanem a toll kezeléséből, a vonalak minden kis hajlásából arra igyekszünk következtetni, hogy mi volt az író szemében az írás művelete… arról igyekszünk valamit megtudni, hogy mennyiben lett közönségesebb mesterség az ő korában az írás, mint az előző emberöltők alatt volt."[28]

Hajnal itt vázolt elgondolásainak részletesebb kidolgozására, és társadalomtörténeti vonatkozásaik feltárására több mint egy évtizeddel később, az 1930-as évek elején elkészült tanulmányokban került sor. Ezek a munkák továbbra is az írástörténettel foglalkoztak, valójában azonban már kiforrott társadalomtörténeti tanulmányok.

A történetírói, módszertani váltás jól datálható Hajnalnak egy 1932-ben íródott fogalmazványával – *Európai kultúrtörténet – írástörténet*[29] –, amelyben az általunk elemzett, *Az újkor történeté*hez írt bevezető tanulmány több fontosabb gondolata is felmerül. Említett fogalmazvány tulajdonképpen egy kutatási terv vázlata, amely pontosan mutatja, ahogy Hajnal az európai újkori fejlődés megértésének lehetőségét egy olyan történeti elem felkutatásában látja, amely változásaival folyamatában végigkísérte a nyugati társadalmak fokozatos fejlődését. Hajnal szerint ez az emberek közötti kommunikáció formai tekintetben való folyamatos alakulása.

Szintén 1932-ben született a *Racionális fejlődés és írásbeliség* című tanulmány, amely tulajdonképpen az említett vázlat egyik elemének részletesebb kifejtése, s egyben komoly fogalomalkotási kísérlet, ahol Hajnal a német szociológiai nyelvhasználat segítségével próbálja saját eredményeit megfogalmazni. Munkájában a weberi racionalitásfogalom kritikájára tesz kísérletet, s keresi a lehetőséget a szellemtörténet – amelynek Hajnal számára a weberi koncepció az „ideáltipikus" kifejeződése – fejlődéskoncepciójának meghaladására. Ebben írástörténeti elgondolásai vannak a segítségére, amely reményei szerint pontosabb, történetibb alternatívája lehet a Weber elképzelésének. Fontos megjegyeznünk, hogy Hajnal írástörténeti koncepciója bizonyos értelemben felfogható egy a weberi elgondolásra adott válaszként. Ezt igazolja Lakatos László tanulmánya,[30] melyben felderíti, hogyan is tudatosult Hajnalban Weber olvasása közben, hogy saját írástörténeti koncepciója ténylegesen egy fokkal többet tár fel, mint Weber-é, és így ahhoz képest elsődleges.

Hajnal 1933-ban elkészült *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* című tanulmánya tulajdonképpen korábbi, több évtizedes munkásságának eredményeit foglalja össze. Továbbra is kritizálja a szellemtörténeti fejlődéskoncepciót és továbbra is saját írástörténeti elgondolásait tartja a leginkább elfogadható alternatívának. Az *Írásbeliség…* a tekintetben jelent komoly előrelépést a korábbi munkákhoz képest, hogy Hajnal itt végzi el a történeti elemzéseket a görögkori írásterjedéstől kezdve, külön részletezve a kora középkor viszonyait majd az írásbeliség újbóli elterjedésének társadalmi vonatkozásit a késő középkorban. Itt fejti ki részletesen az írásbeliség terjedésének hatásait az intellektuális rétegek szerkezetváltozásának vonatkozásában, illetve itt kapcsolja ezt össze írásterjedés-elméletének eredményeivel. Részletesen, különböző régiókra sorban fókuszálva tárgyalja, hogy az írásismeret elterjedése mélységben és területben hogyan járult hozzá a hivatali, kereskedelmi, gazdasági gyakorlat fokozatos racionalizálódáshoz, s ezzel hogyan vált később lehetővé az újkori fejlődés fokozatos kibontakozása.

Hajnal itt említett tanulmányaiban vonja le tehát korábbi, paleográfiai kutatásainak társadalomtörténeti következtetéseit. Ezen munka során természetesen az elsődleges problémát a fogalmi vákuum okozza, ezért is fordul Hajnal reménykedve a szociológia, és kivált a német viszonyszociológia felé, de annak elégtelenségét látva inkább csalódott a bevett szociológiai módszertan történettudományos alkalmazhatóságával kapcsolatban.[31] Mégis Max Weber és a szellemtörténet kritikájával lehetővé vált számára olyan horizontok megnyitása, olyan fogalmak megalkotása, amelyek révén kifejthetőbbé vált kommunikációelméleti koncepciója. Az alábbiakban a szövegek részletes bemutatása helyett – mindhárom hozzáférhető a *Technika, művelődés* című

28 i.m. 6. o.
29 in: Hajnal (1993) 13-28. o.
30 Lakatos (1982)
31 Hajnalnak a szociológiához való viszonyára még később visszatérünk

tanulmánykötetben – a bennünk kifejtett elméleti elgondolások és fogalomalkotási eredmények közül emelünk ki hármat.

d) írás és írásbeliség

Hajnal 1930-as évekbeli tanulmányai egy kísérlet dokumentumai. Munkái annak a lehetőségét vizsgálják, mennyiben lehetséges a társadalomtörténetet az emberek közötti kommunikáció változásaira visszavezetni és annak viszonylatában tárgyalni. Tehát nem csupán egy speciális adatrögzítő, -feldolgozó és kommunikációs technika társadalomtörténetét adja,[32] sokkal inkább fordított a viszony, és ez tulajdonképpen Hajnal vizsgálódásainak igazi, módszertani tétje. Valójában a társadalomtörténet vizsgálatának lehetőségeit kutatja éppen e médiumok viszonylatában.

Ezen kísérlet során Hajnal egyik legfontosabb fogalomalkotói eredménye az *írásbeliség* fogalmának kidolgozása. Noha rendre visszatért nála az elképzelés, amely a különböző társadalmi gyakorlatot és berendezkedést, a különböző racionalitásfogalmakat az eltérő írástípusokra vezetné vissza,[33] ennek az elgondolásanak a nehézségeivel szembesülve szükségesnek látszott egy átfogóbb fogalom kidolgozása, amelynek révén immár jól megragadhatóan állíthatók egymással szembe a különböző társadalomszerkezetek. Hajnal számára ez a fogalom az írásbeliség lett. „Írás volt mindig, mióta emberi kultúrák voltak, mégsem keletkezett modern fejlődés. Azonban nem az írásról van szó, hanem az írásbeliségről, mint gondolkodás- és érintkezés-technikáról. Nem a külsődleges eszközről, hanem a gondolatobjektivitásról, amelynek mai tökéletessége hosszú évezredek fejlődésének eredménye."[34]

„A «szellem» megvan már az örök emberben is, erősen érvényesül az antikoknál is, tudatosabban, mint a mi újkorunkban jó ideig. Az antikoknál az íráshasználat teszi erőteljessé a racionális szellemet. De annyira, mint a mi újkorunkban, nem hathatta át az egész közösségéletet. Mert nem az írás a mozgató, fejlesztő elem, önmagában; az «írásbeliség» aminek történeti szerepe van. Azaz: amikor az írás valóban szociológiai viszonyodás eszközévé válik."[35] Mint láthatjuk, Hajnal fogalmi megkülönböztetésének lényege, hogy a kommunikációs technológiák történeti vizsgálatánál túl kell tekintenünk a puszta technikai sajátosságokon, és mindig az eszköz társadalmi beágyazottságát, használatának gyakorlatát és hozzáférhetőségét kell vizsgálnunk. Az *írásbeliség* fogalmának bevezetésével vált lehetővé, hogy a csupán spekulatív nyelvfilozófiai elemzések helyett – amit az *írás* fogalma is lehetővé tett – empirikusan is vizsgálható, történeti elemzések készülhessenek a problémakörről. Hogy ez mennyire így van, jelzi az is, hogy ezen a ponton lesz tárgyalható Hajnalnál az intellektuális rétegek problémája. Mivel az írásbeliség fogalmával az írás társadalmi beágyazottsága került az elemzés fókuszába, így az íráshasználó intellektuális réteg társadalmi helyzete, bővülése, szerkezetváltozása már a társadalomtörténeti elemzések számára nyitja meg az utat. Az intellektuális rétegek helyzetének vizsgálata kulcsfontosságú Hajnal munkáiban, kivált írásterjedéssel kapcsolatos elgondolásai vonatkozásában.

e) az írásterjedés elmélete és az intellektuális rétegek

Az általunk itt kiemelt elgondolások közül a második Hajnalnak a késő középkori írásterjedéssel kapcsolatos koncepciója, amelyet több helyütt kifejt az említett 1930-as években íródott tanulmányokban, csakúgy mint *Az újkor történeté*nek bevezetőjében, de amely 1921-es *Írástörténet*ének is fontos megállapítása.

A 20. század közepéig a meghatározó elképzelést a középkori írásgyakorlat elterjedésével

32 mint azt Lakatos László véli, lásd: Lakatos (1996) 68. o.

33 gondoljunk csak megjegyzéseire a betűírás demokratikus mivoltára vonatkozóan, vagy ahogy a *Racionális fejlődés…* című tanulmányban még igyekszik hangsúlyozni a betűírás sajátlagosságát

34 *Írásbeliség…* 40. o.

35 *Racionális fejlődés…* 34. o.

kapcsolatban a klasszikus diplomatika öröksége határozta meg. Eszerint az európai kontinensen a késő középkori írásreformok kiindulópontjai a királyi, elsősorban a szent német-római birodalmi illetve a pápai kancelláriák,[36] amelyek írásgyakorlatát fokozatosan, száz, esetleg ötven éves késéssel követi kelet felé is a helyi, tartományi írásgyakorlat. Eszerint tehát a szűk körű papi réteg, illetve közvetlenül az oklevelezési gyakorlat révén terjedt volna el fokozatosan Európában a mindenkori reformált íráshasználat.

Hajnal kutatásai során ezzel ellentétben meglepő eredményekhez jutott: először is a 13. századi magyar és az osztrák oklevelek írásképe mutatott teljes azonosságot az összehasonlítás során. Mint később kiderült ez eltér az olasz betűformálási gyakorlattól, ám meglepően pontosan egyezik a német birodalom nyugati tartományaiban megfigyelhetővel. A legfontosabb felismerés azonban: az azonosságok majdnem közvetlen egyidejűségről tanúskodnak, így megdőlni látszik a késéses írásterjedés elmélete.

Hajnal egyből felismerte, hogy ha mindez igaz, az eredményeknek sokkal nagyobb a tétje, mint egy pusztán írástörténeti felfedezésé. Az igazán izgalmas kérdés: hogyan volt lehetséges az írásképek ilyen gyors terjedése – a válasz pedig: az európai írásoktatás meglétével széleskörű gyakorlat volt egy elsősorban nem papi, hanem hivatalnoki literátus értelmiség képzése már a késő középkorban is, az oktatás székhelye pedig Párizs, a párizsi egyetem volt. Hajnal jelentős történetírói felismerése, hogy felfigyelt rá: míg a késéses írásterjedés elméletének nincs feltétlenül társadalomtörténeti relevanciája, addig saját elgondolása ez egyetemi írásoktatás meglétéről az egész késő középkori társadalomszerkezeti elgondolásainkat átalakíthatja – legalábbis az írástudó intellektuális rétegek vonatkozásában. Hajnal mindennek a következményeit levonva az *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* című tanulmányában továbbgondolta elméletét. Elképzelése szerint[37] a francia egyetemi írásoktatás segítségével Európában létrejöhetett egy olyan lassan több ezer fős írástudó intellektuális réteg, amely immár nem papi pályára készülve – a klerikus helyére itt lép a *clerc*, a művelt diák, az írástudó hivatalnok – írásismereteit hivatalnokként közvetlenül állítja állami szolgálatba. Sőt, a segítségükkel fokozatosan a társadalom egyéb rétegei számára is hozzáférhetővé vált az írás, hiszen egyre nyitották iskoláikat a kontinens kisebb városaiban, így az írásismeret és annak racionalizáló hatása megjelenhetett a társadalom mind szélesebb rétegeiben.[38]

Mint láthatjuk, ez lesz később az újkor születéséről alkotott koncepciójának is a tulajdonképpeni alapja: az újkori társadalomszerkezet kialakulása az intellektuális rétegek késő középkori szerkezetváltozásának révén történhetett meg, hiszen a nem papi írástudó réteg megjelenésével megindult az írásismeret demokratizálódása, és az íráshasználat fokozatos elterjedése „mélységben és területben" a világi élet mind több területén – pl. a gazdasági, kereskedelmi gyakorlatban – fokozatosan lehetővé tette a racionális szellemi átalakulást. Ennyiben előzné meg tehát a materiális társadalmi szerkezet folyamatos alakulása az újkori szellem kialakulását – itt válik érthetővé, hogyan kapcsolódik Hajnal Weber elgondolásaihoz, hogy mennyiben merített saját Weber olvasatának kritikájából.

Pár szóban fontos azonban ismét utalnunk rá, hogy Hajnal az írásbeliség fogalmának bevezetésével már egy önálló hatóerőre talált rá, amely önmagában felelős a történelem dinamikus mozgásáért. Ahogy több helyütt hangsúlyozza: „Nem fejezné ki pontosan az írásbeliség lényegét, ha azt történeti hatótényezőnek neveznénk. Részben túlbecsülnők ezzel, önálló lökőerőt tulajdonítván neki; részben korlátoznánk szerepét, amely nem eseményszerű, hanem minden, az élet minden ágát átszövő, organikus fejlődésre alkalmassá tevő." „Az *írás nem oka* e fejlődésnek. Nem hatóerő. Önmagában nem idéz elő fejlődést. De nélküle lehetetlen az." „Ismételjük, nem ok, nem tényező az írás;

36 lásd ehhez Glatz már idézett tanulmányát

37 melyhez lásd az említett tanulmányokon kívül egy 1920-as előadásának szövegét: *Árpád kori oklevélírások és a francia egyetemek,* in: Hajnal (1993) 3-11. o.

38 hogy Hajnal milyen jelentőséget tulajdonított saját írásoktatás-elméletének, mutatja, hogy élete utolsó éveiig foglalkoztatta a kérdés, s 1954-es monográfiájában, mely máig csak franciául olvasható, szintén ezzel a kérdéssel foglalkozik, lásd Hajnal: *L'Enseignement de l'écriture aux universités médievales.* Budapest, 1954. (Studia Historica Academiae Scientarium Hungariae, 7.)

egyszerűen szövedék, amely szervez, s vegyi folyamatot tesz lehetővé…”[39] Ez a fogalmi pontosítás elengedhetetlen, ha Hajnal fenn akarja tartani saját módszertani elgondolásait, ugyanis ha az írásbeliséget önálló történeti tényezőként vezetné be elméletébe, éppen abba a kérdésbe ütközne, amit maga fogalmazott meg fel például Weber koncepciója kapcsán: ti. magyarázatot kellene adni rá, hogy az írásbeliség miért pont akkor és ott fejtette ki dinamizáló hatását. Így marad elemzése továbbra is a struktúrákra vonatkozó, és nem tartalmi – amennyiben az írásbeliségtől megvonja az önálló tartalmi státuszt. Az írásbeliség tehát azért a késő középkorban terjedt el egyre inkább, mert a társadalomszerkezet lassú változása – az írásoktatás és az intellektuális rétegek átalakulása – akkorra érett olyan szintre, hogy az írásbeliség felvétele mind szélesebb rétegek számára lehetővé vált. Az írásbeliség tehát ebben az összefüggésben csupán a társadalmi struktúra egyik eleme, amelyek egymásra kölcsönösen ható, dinamikus viszonyban vannak.

f) a segédtudományi módszertan „reformjáról”

Előző felismerése mellett van egy további, szigorúan módszertani következménye is Hajnal eredményeinek, mint arra Glatz Ferenc rámutatott. „A két felfedezés tehát: az első, a középkori oklevelezési gyakorlat megújulásához a kulcsot az írásformák, az egyetemi oktatás, *az íráshasználók társadalmi helyzetének vizsgálata* adja, nem pedig a kancelláriák. A másik: *a szakmai alapműveltségnek teljesen új alapokra kell* – tegyük hozzá: kellene – *építkeznie.* Mindkét alaptézise szembenállott kora történettudományának alapjaival.”[40]

Miben állna tehát a diplomatika, s így a történettudomány reformja? Az elgondolás tulajdonképpen nem egyéb, mint egyfajta társadalomtudományos horizont-tágítás sürgetése. Ennek kulcsszövege a már említett, a válogatott kötetben *Európai kultúrtörténet – írástörténet* címet kapott programadó fogalmazványa,[41] ahol a következőképp ír a diplomatika szükséges reformjáról: „Céljaink szempontjából azonban még így is korlátozott területen mozog [ti. a diplomatika]; s így lesz ez, amíg a hitelesség kritikai célja marad a vezető szempont. Át kell alaktani az egész írásbeliség minden körülményeinek, összefüggéseinek vizsgálatává; az írásemlék önmagáért érdekeljen bennünket, keletkezésének összes körülményei: az írásgyakorlat, az író: s mindannyinak szerepe a társadalmi élet vonatkozásaiban.”[42]

Ezen tudomány-módszertani reform szükségességének hangsúlyozása számunkra azért fontos, mert jelzi Hajnal érdeklődésének elsődlegesen társadalomtörténeti jellegét, azaz, hogy látja, az írástörténeti vizsgálódás szükségszerűen társadalomtörténeti elemzésekhez kell vezessen. Meggyőződésem, hogy ezért nem érheti őt a vád – amellyel egyébként maga illet másokat –, hogy csupán saját tudományterülete számára szeretné kisajátítani a történeti dinamika magyarázatának lehetőségét. Hajnal pontosan látta, hogy a társadalomszerkezetben kitüntetett jelentősége van a kommunikációnak és médiumainak, és látta, hogy a médiumok változása közvetlenül és elsődlegesen alakító hatással lehet az egész társadalomszerkezetre, hogy tulajdonképpen az ember valóság-érzékelését, és gondolkodási, fogalmi struktúráját alakítja az a mód, ahogyan kommunikál.

g) racionalitás és szokásszerűség

Nyíri Kristóf, az írásbeliség problematikájának kiváló ismerője egy Hajnalról írt tanulmányában[43] öt pontban összegzi Hajnal történetírói szemléletmódjának sajátosságait. Ez az öt pont a következő: 1) Hajnal a történeti folyamat lényegi dimenziójának látta a *kommunikáció-történetét*; 2) Hajnal az írástörténettől a technikatörténet felé lép tovább, a technika és a mesterségek lassú, szerves

39 *Európai kultúrtörténet – írástörténet* 16., 17., 18. oldalak.
40 Glatz i.m. XXIV. o.
41 Hajnal (1993) 13-28. o.
42 i. m. 25. o.
43 Hajnal István időszerűsége in: Nyíri (1994) 132-142. o.

fejlődését hangsúlyozza; az eddigiekből is következően 3) Hajnal a történelmi haladást a *tömegek aprómunkája* eredményének tekinti, nem pedig nagy szervezetek, tettek vagy gondolatok művének – ennek révén bontakozik ki Hajnal tradicionalizmus koncepciója, és ez a fölismerés alkotja Hajnal sajátos *népiességét;* s szintén az eddigiekhez kapcsolódva jellemző negyedszer 4) Hajnal antikapitalizmusa; illetve 5) materializmusa.

Először a tradicionalizmus problematikára térünk ki részletesebben. Hajnal legfontosabb felismerése a hagyomány fogalma kapcsán, hogy a tradicionális társadalomszerkezet, és egyáltalán a hagyomány fogalma szintén a szóbeliség-írásbeliség viszonyainak feltárása révén érthető meg. Emlékezhetünk, az általunk az elemzés apropójául kiválasztott szövegben is miképp fogalmaz, idézzünk most hosszabban egy részt: A természeti népeknél, azaz a szóbeliség viszonyai között „az ember élete oda van nőve társaiéhoz, környezetéhez, a természethez: együtt él föld és ember. A szó, hagyományképen, összeköti a múlt emberével: s összeköti a zártabb kicsiny közösséget nagyobb távolságokkal is, földrajzi, vagy politikai kereteken belül. De a múlt emberének alakja nincs a maga természetében közötte, nincs reális képzelete róla, csak annyi, amit az utódok az elődből a maguk képzelete szerint alakítottak s hagyományszerűen továbbadtak. Regés alakok: a múlt életével nincs az ember reális kapcsolatokban. Nincs a távolsággal sem: szó ritkán és százszor változva ér a messzi elődtől el hozzá. Nagy politikai egységek alakulhatnak az idők folyamán, de lényegükben csak a részek összetevődései maradnak: a politikai főhatalom alkalmilag igénybe veszi őket, de nincs az élet minden vonatkozását átjáró szervezet. Csak hatalmi organizmus, nem élet-organizmus. A mozgás, ami a közösség belsejében történik, kicsinykörű tehát, nem maradandó. Haladás a közösségszervezetben mindenesetre van, hiszen emberek érintkezése folyik: de lassú és nem biztos, külső megrázkódtatások visszavethetik, népeket dobhatnak át egyik földrészről a másikra. Amit, kultúrjavakban az egyik generáció teremtett, nem szállhat át hiánytalanul, változatlanul a következőkre: a szóbeli hagyomány keveset tarthat fenn és másított értelemmel. Amit egy kor elbeszélt magának, abból a következő korszakban monda lesz, számos változattal és értelmezéssel." (4. o.)

Hajnal szerint tehát – és ez egyik legjelentősebb felismerése – a hagyomány fogalma elsődlegesen a szóbeli társadalmakban meghatározó, és szemben áll az írásbeliség történeti szemléletmódjával. Pontosan látja, hogy a tradicionális társadalmak szabályrendszerének szóbeli hagyományozása lényegében más társadalom- és tudásszerkezetet tesz lehetővé: a szóbeli társadalmak szabályrendszere sokkal szigorúbb, merevebb, kevesebb kritikai reflexiónak ad teret. A hagyomány fogalmának ilyen szemléletű elemzése több mint egy fél századdal később éppen Nyíri Kristóf érdeme. Nyírinek *Hagyomány és szóbeliség*[44] című tanulmánya világította meg, hogy a hagyomány kérdése elsősorban filozófiai tisztázásra szorul. Írásában megkülönböztetett elsődleges, a szóbeliség viszonyaira, és a kifejlett írásbeliség korára jellemző hagyományokat. Utóbbiak a szóbeli hagyományoktól „gyökeresen különböznek, abban a tekintetben, hogy megkérdőjelezhetők, reflexió és kritika tárgyává tehetők, esetenként kiiktathatók, vagy művileg teremthetők."[45] Nyíri Kristóf meggyőzően igazolta, hogy a kettő szétválasztása nélkül nem érthető meg a hagyomány filozófiája, sőt, egybemosásuk a hagyomány lényegének félreértéséhez vezet. Ez a félreértés az alapja, hogy például Husserl vagy Gadamer[46] filozófiájukban egybemosták hagyomány és intézmény fogalmait, és a szóbeliség kritikai distanciát nélkülöző szemléletmódját erőltették az írásbeli hagyományra, pedig az a folyamatos kritikai megújulásban változik.[47]

Hajnal későbbi munkáiban is kulcsszerepet kapott a szokásszerűség – ez Hajnal műszava a tradíció helyére – és racionalitás, okszerűség szembeállítása. Tulajdonképpen ez lett az újkori szintézis megírása során is a középkori és újkori társadalomszerkezet összehasonlításának kulcsa –

44 Nyíri (1994) 13-47. o.

45 Nyíri (1994) 8. o.

46 lásd Nyíri (1994) 31.

47 Éles és lényegi kritikát fogalmaz meg Habermas is Gadamerrel szemben, amikor így fogalmaz: „A tradíció reflektált elutasítása megtöri a hagyomány természet adta szubsztanciáját… Az áttetszővé tett előítélet-struktúra immár nem működhet előítéletként… Gadamer a reflexió ama erejét vonja kétségbe, melynél fogva az… a tradíció erejét el is utasíthatja." lásd i.m. 32.o.

ám a viszony itt már nem egyszerűen a szembeállításé.[48] Hajnal, annak ellenére, hogy véleménye szerint a racionális okszerűség újkori eredmény, és az írásbeliség elterjedésével vált egyre jelentősebbé, végső soron a tradicionalizmus jelentőségét hangsúlyozza az újkori fejlődésben is – mintegy morális jelentőséget tulajdonítva a szokásszerűség történeti jelentőségének. Így jut végül oda, hogy az újkori fejlődésben a szokásszerűség és okszerűség termékeny kölcsönhatását hangsúlyozza. Idézzünk fel ennek megvilágítására most néhány szöveghelyet: „A középkor szokásszerűsége masszív, biztosított helyzetű társadalomrétegeket alakít ki, az intellektualizmus pedig ez alakulásokat okszerűen megszabadítja fölösleges, terhelő kötöttségeitől és munkarétegekké fejleszti a gazdasági, ipari, kereskedelmi hivatások, a szervező munka rétegeivé; – az egész társadalom oly összefüggő, üzemszerű szervezetet alkot, mint még soha az emberiség történetében."[49] Vagy ahogy a reneszánsz Itáliáról írva fogalmaz: „Az északolasz vidékek, amelyek meglehetősen részt vettek a társadalomszervezetet elmélyítő hűbéri fejlődésben [ti. a szokásszerű társadalomszerkezet kialakításában – P. Sz.] is, gyors okszerűséggel fel is bontották azt; a benne felhalmozott életanyagot, az új lehetőségeket, amiket a szokásszerű, szerves munkatagozódás nyújtott, felhasználták az érdek és a szellem szabad mozgásával, amire viszont az itáliai racionális társadalomfejlődés képesítette őket."[50]

Mint láthatjuk, Hajnal ezen munkáiban már kerüli az okszerűség szigorú szembeállítását a szokásszerűséggel, sokkal inkább termékeny együtthatásról beszél, s továbbra is hangsúlyozza a tradicionalizmus szerepének fontosságát. A 30-as évek tanulmányaiban kisebb fordulat vehető ugyanis észre Hajnal szemléletmódjában. „Míg eleinte a racionális gondolkozás keletkezésének és hatásmechanizmusainak magyarázatára összpontosít, addig később a szokásszerűségben pillantja meg a haladás döntő tényezőjét."[51] A változás nyomban érthetővé válik, ha meggondoljuk, az okszerűség meghatározó tényezővé emelése az újkori fejlődésben olyan történetfilozófiai eredményekhez vezetne, amelyeket korábban elutasított: tudniillik így a célelvű racionális szellemet tenné az újkori fejlődés meghatározó elemének. *Az újkor történeté*nek történetfilozófiai utószavában pontosan megfogalmazódik e dilemma: „Újabban szinte általános a fordulat, amely az újkori fejlődést nem ellentétben látja a középkorival, hanem belőle magyarázza meg azt. S mégis többnyire megmaradt az alapvető hiba: a modern gondolkodás a haladást a célratörő, okszerű szellem eredményének érzi; még a régit, a középkorit is csak a benne rejlő okszerűség szerint értékeli. Ezzel szemben mi igyekeztünk következetesen keresztülvinni azt az alapgondolatot, amely felé már több újabb történeti munka is közeledik: a társadalom fejlődése az emberek együttélésének módjaitól függ, nem pedig esetleges céljaiktól, okszerű törekvéseiktől."[52]

Végül, összefoglalásképpen, mivel számunkra elsődlegesen a kommunikációelméleti megfontolások kiemelése fontos, hangsúlyozzuk ismét: amikor Hajnal a szokásszerűség és okszerűség szembeállításával társadalomtörténeti vonatkozású megállapításokat tesz, tudnunk kell, hogy a fogalmak ilyen értelmű használata a szóbeliség és írásbeliség megkülönböztetésével vált lehetővé. Azaz ismét a kommunikációelméleti horizont tárt fel olyan fogalmakat amelyek a történeti elemzés kulcsaivá lettek.

h) technikatörténet, objektivációelmélet és materializmus

Hasznos lehet még röviden kitérnünk arra, milyen kapcsolatban vannak Hajnal írástörténeti meggondolásai későbbi technikatörténeti munkáival, illetve hogyan kapcsolódik mindez objektivációelméleti, materialista történetszemléletéhez.

Jelen tanulmány egyik elsődleges célja, hogy igazolja: Hajnal életműve egységesnek tekinthető abban az értelemben, hogy meghatározott kérdéskör foglalkoztatta munkásságának különböző

48 ezt az összetett fogalmi problematikát elemzi Lakatos (1996) 176-179. o.
49 Az *Újkor története* 33. o.
50 i. m. 163. o.
51 Nyíri: Hajnal István időszerűsége 139. o.
52 lásd az *Újkor története* utószavát, 662. o.

szakaszaiban, és könnyen rátalálhatunk a folytonosság, a problémák egymásra következésének nyomaira. Amikor Hajnal az írástörténettől a technikatörténeti kérdések felé lép tovább, ezt azért teheti, mert felismerte, hogy írástörténeti tanulmányok társadalomtörténeti eredményei sikeresen alkalmazhatók a mesterségek termékeiben objektiválódott szak-ismeretek, évszázadok alatt kialakult fizikai munkamódszerek tekintetében is. Ahogy az írásban a gondolati tartalom, úgy a technikában objektiválódott hosszú szakmai fejlődés, és ezek társadalmi beágyazottsága is vizsgálható. Így a társadalomtörténet új, eddig kevésbé feltárt területei vonhatók a vizsgálódás körébe, illetve a jelen technicizálódott társadalomszerkezetéről is többet tudhatunk meg. Hajnal objektiváció-elméleti elgondolásait tehát írástörténeti elemzései közvetett következményének tekinthetjük, csakúgy mint ebből kiforrott materializmusát. Materializmusát, amelyet talán Erdei Ferenc értett legpontosabban, aki Hajnal fejlődéselméletét összegezve fogalmaz: Fejlődéselmélete nem szellemi, erkölcsi természetű, elsődlegesen materialista, amennyiben Hajnal számára „maga a társadalom anyagiasság és technika."[53]

Összefoglalva tehát: elsődleges kapcsolat van Hajnal írás- és technikatörténeti munkái között, ezek alkotják objektivációelméleti elgondolásainak tulajdonképpeni alapját. Hajnal az írásra és a technika fejlődésének eredményeire úgy tekint, mint amelyek a társadalomfejlődés objektiválódott tárgyaiként elsődlegesek a történeti elemzésben – ugyanis ezek segíthetnek a társadalomfejlődés mechanizmusait feltárni. Ilyen értelemben véleményem szerint Hajnal materializmusa elsősorban ismeretelméleti – azaz a történeti megismerés vonatkozásaiban hangsúlyozza az objektiválódott tárgyi emlékek jelentőségét. A történelmi fejlődés metafizikájára vonatkozó következtetések levonása mindebből elhamarkodott lenne, így talán túlzás – sőt némely eredményének kifejezetten ellentmondó – lenne azt állítani, hogy Hajnal a történelmet kizárólag ezen objektivált tárgyi szféra történeteként látta.

i) történelem és szociológia

A továbbiakban szükségesnek látszik még, egy Hajnal történetírói elgondolásait más szempontból is megvilágító kérdés elemzése: ez pedig Hajnal kapcsolata a szociológiával. A kérdést nem tárgyalom minden részletében, hiszen több tanulmány is kimerítően foglalkozott már Hajnal szociológiai történetszemléletével,[54] mégis hasznosnak látszik röviden kitérni arra, vajon mennyiben kapcsolóható össze a kommunikációelméleti vizsgálódás illetve a történeti módszertan nyitása a szociológia felé.

Ahogy Hajnalt írástörténeti tanulmányai bizonyos társadalomtörténeti kérdések felé vezették, sajátos problémát jelentett, hogy a kor történettudományi fogalomkészlete alkalmatlannak bizonyult számos kérdés megfogalmazására. Így például nehézséget jelentett az olyan fogalmak, mint az *írás* és *írásbeliség* történeti-módszertani helyének pontos meghatározása. Mint rámutattunk, Hajnal szármára az írás elsődlegesen olyan strukturális elem volt, amely nem önálló történeti hatóerő, ám a társadalomszerkezet strukturális elemeként a társadalmi fejlődés egyik meghatározó eleme. A történettudomány korabeli fogalomkészlete alkalmatlannak bizonyult a társadalmi szerkezet ilyen árnyalatokban gazdag leírására. Hajnal ezért fordult a szociológiához segítségért. Azonban mint Erdei Ferenc rámutatott[55] Hajnal nem kapta meg azt a segítséget, amire a szociológiától számított, ezért maga alkotta meg azt a szociológiát amire szüksége volt: „Hajnal historikus, aki segítségért fordult a szociológiához a társadalomalakulás történeti vizsgálata közben. Azonban […] ezt a segítséget nem kapta meg, ellenben megfogta a szociológiai gondolkodás varázsa és szinte szociológussá alakult át, hogy kidolgozza azokat a szociológiai módszereket, amelyeknek kutatásaiban szükségét érezte."[56]

53 Erdei (1942) 474. o.
54 Elsősorban Erdei Ferenc: *Történelem és szociológia* című írására, illetve Lakatos László 1996-os monográfiájára utalok, ezen tanulmányok fogalmi alapossága fölöslegessé teszi a részletező bemutatást,
55 lásd említett tanulmányát
56 Erdei (1942) 469. o.

Hajnal *Történelem és szociológia*[57] című tanulmányában foglalja össze elgondolásait. A dolgozat fő tézise, hogy ugyan a szociológia és történettudomány szoros kapcsolata természetesnek látszik, ma mégis alig veheti hasznát egymásnak a két tudomány. Ennek fő oka, hogy mind a történelem, mind a szociológia rosszul értelmezi saját feladatát: a szociológia nem látja, hogy történeti tudomány; a történettudomány nem látja, hogy elsősorban társadalomtudomány, és hogy a fejlődést nem lelkiekkel, erőkkel kell magyaráznia, hanem a társadalomszerkezet alakulásával. Hajnal végső csalódásának oka, hogy bár álláspontja szerint a szociológia felismerte: „Az egyedüli ami egyelőre kétségtelen: az eleven életet fogalmilag a legszigorúbb következetességgel külön kell választani mindattól, ami a társadalom «strukturális» elemei közé tartozik. Csak így vizsgálhatjuk kölcsönös viszonyukat, azt, hogy mi tulajdonképpen az élet, s mi a «társadalom».”[58] – a szociológia nagyjainál a felismerés ellenére sem teljes a különválasztás, vagy a különböző szerzők elhanyagolják az egyik oldalt, s így nem is képesek a struktúraképződés, a társadalomfejlődés menetéről számot adni. Tönnies hibája például, hogy „kevés figyelmet szentel magának a struktúrának”, míg például Vierkandt „«ős-hajlamok» alapján csak lélektani társadalomalakulásokat különböztet meg”[59]

Hajnal számára tehát a szociológiai fogalomkészlet felé való nyitás segítette a nemzeti történetírói horizonttól való eltávolodást, és lehetővé tette számára a társadalomtörténeti szempontok további kiemelését, ám olyan fogalmi árnyaltságot a társadalomszerkezet leírásában továbbra sem nyújtott, amire például az *írásbeliség* fogalmának kidolgozása során lett volna szüksége.

Úgy gondolom tehát, mondhatjuk, hogy közvetve azért vált szükségessé Hajnal számára a nyitás a szociológia felé, mert a kommunikációelméleti problémák társadalomtörténeti vonatkozásainak feltárása egyelőre végrehajthatatlannak tűnt a történettudomány fogalomkészletével.

Hajnal szociológiai történetszemlélete, és ezzel kapcsolatos társadalomtörténeti érzékenysége érthetővé tesz még egy fontos hatástörténeti vonatkozást. Annak ellenére ugyanis, hogy Hajnal munkásságának hatása a magyar történettudományban közel sem éri el azt a mértéket, amit kétség kívül megérdemelne, véleményem szerint szoros kapcsolat mutatható ki a magyar szociológiai gondolkodás hagyománya, és Hajnal elgondolásai között. Ennek legmarkánsabb jele az a hatás, amit Hajnal Bibó Istvánra gyakorolt.[60] Mint Hajnal történeti hermeneutikájának egyik kulcs vonásaként említettük, annak ellenére, hogy munkáiban eltávolodott a nemzeti történetírói hagyománytól, a történeti megismerést továbbra is a jelen megértésének egyik kitüntetett módjaként értelmezte. Ez szoros kapcsolatot mutat a magyar szociológia nem csak korabeli, hanem máig ható hagyományával. Mint arra Lengyel György rámutatott[61] a magyar szociológiai gondolkodás tradicionálisan probléma-orientált, fogalmait az empirikus jelenségek által felvetett kérdésekhez igazítja, szemben mondjuk számos nyugati paradigma-centrikus, elméleti szociológiai iskola hagyományával. Mindez meglepően összecseng azzal, ahogyan, és amiért Hajnal a szociológiát kritizálja: „A szociológiának nem szabadna általános törvényszerűségek felfedésére törekednie, hanem a konkrét formaszerkezeteket kellene vizsgálnia, amelyek az embereket társadalommá szervezik össze… A szociológiának tehát éles elkülönítéssel a formaszerkezet és az élet viszonyát kellene vizsgálnia, a történeti kultúrák egymásutánjában: s csak ilyen módon haladnia lassankint általános törvényszerűségek keresésére.”[62]

j) a kommunikációelméleti horizont elsődlegessége

Összefoglalva tehát az eddigiekben kiemelt módszertani sajátosságokat, úgy gondolom, Hajnal történeti szemléletmódja elsősorban a kommunikációelmélet és a medialitás problémájára való

57 Hajnal (1993) 157-204. o.
58 Hajnal (1993) 167. o.
59 i.m. 168. o.
60 ezt a hatást említi Szűcs (1989) 16. o.
61 Lengyel: *A kelet-európai gazdaságszociológiáról: problémák és kihívások*
62 Ms 5401/136; idézi Lakatos (1996) 85. o.

fogékonysága révén érthető meg.

Korai, írástörténeti munkáinak legfőbb eredménye, hogy felismerte, az emberi szubjektivitásra épített szemléletmódot a történelmi elemzésben is számos ponton fel kell váltsa egy olyan történeti módszertan, amelyben az emberközti viszonyodás vizsgálata kerülhet a fókuszba. Ahogy ezt kristálytisztán megfogalmazta: „Elemi tétel, hogy az emberi élet az emberközi visszahatás eredménye; az „egyén" csak absztrakció, a valóságban lehetetlenség, a többi embertől való elzártság idők folyamán a szellem felbomlására, elmezavarra vezet. Ami legtitkosabb legegyénibb is bennünk, az is csak viszonyodás az emberekhez"[63]

A szemléletmód ilyetén változásának szűkebben a történeti fejlődésre vonatkozóan is komolyak a következményei. El kell vetni azokat a modelleket, amelyek az ember, mint történeti szubjektum változásai felől próbálják a fejlődés dinamikáját megérteni. „Nem az ember változik tehát, hanem az emberi közösség, az ember csak annyiban, amennyiben az emberközti viszonyodás átmódosulása őt is változtatja."[64] Erdei Ferenc a következőképpen összegzi *Az újkor történeté*nek két alaptézisét, kiemelve ezzel, miben rejlik Hajnal szemléletmódjának újszerűsége: 1. „…hogy az emberi történetnek a társadalom az «üzeme» és minden történeti fejlődés az emberi együttélés módjaitól függ." ebből jön a 2: „a káprázatos occidentális fejlődés nem valamilyen különleges újkori erőknek a terméke, hanem a középkori társadalomfejlődésnek a gyümölcse."[65]

Említett felismeréseit összegezve Hajnalban végül megfogalmazódott: olyan fejlődés-modellt kell találnunk, amely az „emberközti viszonyodás" változásait vizsgálva rekonstruálja a jelenig tartó történelmi folyamatot. Meglátása szerint ez a kommunikáció-történet modellje lehet, amely szóbeli és írásbeli kommunikáció szembeállítása révén, illetve az írásterjedés pontos feltárásával áttekinthetővé teszi az újkori racionalizálódást, a társadalomszerkezet átalakulását, ezek révén pedig a racionális munkaszervezet és a pénzpiaci, szabad-versenyes kapitalizmus kialakulását is. Mindezeket tehát a kommunikáció-, szűkebben pedig az írástörténet szempontjából kellene vizsgálni. Hajnal ezt az elemzési munkát végzi el harmincas években íródott tanulmányaiban, illetve a jelen tanulmány apropójául választott, *Az újkor történeté*hez írt bevezetőjében. Remélhetőleg sikerült megmutatni, valóban nem arról van szó, hogy Hajnal is csupán saját szűkebb szakmai területére szűkítve próbált valamilyen erőltetett fejlődéskoncepciót felvázolni. Valójában nagyon pontos, évtizedek alatt kiforrott, konzisztens elméletről van szó, amelynek szigorú módszertani következményeit Hajnal nem csupán végiggondolta, hanem amelyekhez mindvégig következetesen tartotta is magát. Ezen következmények pedig – remélhetőleg ezt szintén sikerült megmutatni – messze túlmutatnak az írástörténeti problematika keretein, és egy általánosabb, átfogó ám koherens történeti-elemzői módszertant eredményeznek.

Hogy Hajnal feltevései és eredményei helytállók, és sikeresen használhatók a történettudomány számos területén, messzemenően igazolta a kérdés – részben Hajnal munkái nyomán kibontakozott – hatástörténete. Ha nem is elsősorban a történettudományban – ahol Hajnal írástörténetre alapozott társadalomtörténeti és történetfilozófiai eredményeinek továbbgondolásával máig adósak vagyunk – ám a filozófia és kommunikációelmélet területén utóbbi évtizedekben egyre hangsúlyosabban kibontakozó új kutatások komoly eredményeket értek el a Hajnal által megnyitott kérdéshorizontban. Minderre részleteiben is visszatérünk a negyedik fejezetben.

Szellemtörténet és pozitivizmus horizontjában

Külön tanulmány témája lehetne, s jelen dolgozat vállalásain messze túlmutat, hogy Hajnalnak a szellemtörténethez és a két világháború közötti történetírásához való viszonyát részleteiben elemezzük. Noha az elemzésre nem vállalkozhatunk, mégis szükségesnek látszik a kérdés érintőleges

63 Hajnal (1993) 32. oldal
64 i. m. 39. o.
65 Erdei (1942) 464. o.

tárgyalása, ugyanis Hajnal történetírói megfontolásainak kommunikáció-elméleti szempontú elemzése új megvilágításba helyezheti a kérdés vizsgálatát. Az alábbiakban néhány máig nem tisztázott probléma megfogalmazására teszek kísérletet, remélve hogy ezáltal is sürgethető a magyar szellemtörténettel foglalkozó pontosabb, tágabb összefüggésekre koncentráló munkák elkészülése.

a) szellemtörténet a két világháború között

A szellemtörténet vonatkozásában – és ennek kétség kívül főleg ideológiai okai vannak – máig számos közhellyé érett félreértés, a tisztázatlanság homálya a meghatározó. Jó példája ennek, ahogyan Hajnal könyvében Lakatos László fogalmaz: „Két háború közti történetírásunkat a szellemtörténet hegemóniája jellemezte, ez a hegemónia azonban nem jelentett egyeduralmat… A szellemtörténet a történészek többsége számára csak ünnepi alkalmakra való «díszmagyar» volt; hétköznapokon inkább a pozitivizmus szolid, szürke, kissé divatjamúlt, de kényelmes polgári öltönyét viselték."[66] A megfogalmazás végtelen naivitása pontosan mutatja, mennyire tisztázatlan ma is az a szellemi hatás, amit a szellemtörténeti horizontváltás a pozitivista történettudományhoz képest végbevitt. A tisztázatlanság hasonlóan kihívó momentuma például, hogy máig H. Lukács Borbála 1971-es, ideologikumtúl erősen túlfűtött tanulmánya az egyetlen monografikus munka, amely a magyar szellemtörténet és irodalomtudomány viszonyát vizsgálja.[67]

Kétségtelen tény, hogy bizonyos szempontból – például a II. Világháború utáni évtizedek történetírásának szempontjából – a szellemtörténet a két világháború között politikailag kompromittálódott, ahogy még inkább igaz ez Németországban, a német szellemtörténettel kapcsolatban. Ám az ideológiai vonatkozások túlzott hangsúlyozása elfedni látszik azt a tényt, hogy a korábbi pozitivista történetíráshoz képest a szellemtörténet a történeti módszertan és értelmezéselméletek olyan szemléletváltását tette lehetővé, amely a XX. században talán az egyik legmarkánsabb – és legtermékenyebb – változás volt. És igaz mindez nem csak a történettudományban, hanem az irodalomtudomány és más kultúrtudományok területein is. Mondhatjuk számos tekintetben még ma is meghatározó számos olyan kérdés, amelyet a szellemtörténet tett hozzáférhetővé. Hasznos lenne tehát elsősorban nem a válaszokra, hanem a különböző irányzatok által feltárt kérdéshorizontra koncentrálni.

b) Hajnal és a szellemtörténet

A fentebb említett tisztázatlanság meghatározza Hajnalnak a szellemtörténethez való viszonyáról kialakult képet is.[68] E szerint ugyanis Hajnal – korai műveitől eltekintve,[69] melyek erősen a szellemtörténeti tudományszemlélet hatását mutatják –, a szellemtörténet egyik legkeményebb kritikusaként mutatkozik, kivált 1931. után, amikor is Domanovszky és Mályusz társaságában a Századokat szerkeszti, amely ekkortól a szellemtörténettel szembeni legkritikusabb, gazdaság és társadalomtörténeti szempontú folyóirat lesz.

Mindez természetesen elnagyoltságában is olyan kép, amely számos igazságot tartalmaz. És ezt a képet csakis erősítheti Hajnalnak munkáiban oly gyakori kritikai kirohanásai az idealizáló szellemtörténettel szemben, pontosabban azzal szemben, amit ő szellemtörténetnek tart. Ám adódik néhány nagyon is figyelemre méltó mozzanat, amely jelzi, hiba lenne ehhez a képhez, vagy akár Hajnal önértelmezéseihez is túlságosan ragaszkodnunk. Lássuk ezeket:

1. Hajnal írástörténeti tanulmányai a történettudomány számára hozzáférhetővé tették a kommunikációelméleti kérdések vizsgálatát. A kor humán-tudományaiban azonban ez nem

66 Lakatos (1996) 9. o.
67 H. Lukács Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány*
68 lásd mind Glatz, mind Lakatos írásait
69 lásd például Kossuth emigrációról, vagy Esterházy Miklós nádorságáról írott tanulmányait

párhuzamok nélküli. Hajnal mellett nagyon hasonló felismerésekhez jut az irodalomtudomány területén Zolnai Béla,[70] de főleg Thienemann Tivadar,[71] aki a kor egyik legkiválóbb szellemi teljesítményét nyújtva éppen az írás és írásbeliség történeti fejlődésének nyomvonalán haladva elemzi az irodalom történetét, kezdve a görögségtől egészen napjainkig. A párhuzam nem lehet véletlen. Thienemann eredményei nagyban illeszkednek Hajnal elgondolásaihoz, ám ami a legfontosabb: Thienemann – csakúgy mint Zolnai – szellemtörténeti munkát írt, önmagát szellemtörténésznek tartja, könyvében számos elméleti exkurzussal igazolja a szellemtörténeti vizsgálatok elsődlegességét – az írásbeliség történeti vizsgálata számára elsődlegesen szellemtörténeti vizsgálat. Az egyetlen különbség tehát Hajnallal szemben az, hogy míg Hajnal az írásbeliségben a történeti múlt materiális társadalomszerkezeti elemét látja, addig Thienemann kultúrtörténeti elemzéseihez illeszkedően ugyanazt a Dilthey és a kortárs német filozófia által kidolgozott *szellem* fogalma segítségével ragadja meg. Mindez azt sugallja, hogy ha a korban nem is elsődlegesen a szellemtörténet horizontjából válik hozzáférhetővé az írásbeliség történeti elemzése, és egyáltalán a medialitás problematikája – amelyet tételt azért én továbbra is hajlamos lennék elfogadni –, az ennek ellenére érvényesnek látszik, hogy Hajnal megállapításai a szellemtörténet számára is hozzáférhetőek, és számottevő relevanciával bírnak.

2. Hasonlóképp ezt jelzi az a vita, amely Hajnal történeti munkái kapcsán bontakozott ki a Protestáns Szemle lapjain az 1938-as év folyamán. Istványi Géza fiatal történész *Az Újkor története* kapcsán ünnepelte Hajnal új, szociológiai történetszemléletét, amelyet a szellemtörténet idealizmusa helyett sokkal materiálisabb, történetibb alapokra építi saját elemzéseit.[72] Mint írja, a jövő Hajnal „új történeti realizmusáé."[73] Írásaira Joó Tibor, a szellemtörténet egyik fő elméleti teoretikusa válaszolt. Számunkra most az a megjegyzése a fontos, amelyben értetlenségét fejezi ki azzal szemben, hogy Istványi a szellemtörténet ellenfelének tudja be Hajnalt, aki szerinte a legkiválóbb szellemtörténészek egyike, s harmincas években írt tanulmányai kiváló szellemtörténeti munkák. Mindez ismét azt mutatja, nemhogy hozzáférhetetlen nem volt a szellemtörténet horizontjából Hajnal írástörténeti koncepciója, hanem éppenséggel szellemtörténeti meggondolások eredményeiként is érthető volt.

3. Lássuk harmadjára azt, mit is értett szellemtörténet alatt Hajnal, amikor polemizált a kor meghatározó történetszemléletével. Nagyon is figyelemre méltó, hogy számára Max Weber és az ő kapitalizmus szellemére vonatkozó elképzelései jelentik a *par excellence* szellemtörténeti szemléletmódot. A pozitivizmust meghaladó német történeti irányzatok hatása még ha kétség kívül jelen is van Weber munkáiban, ez azért mindenképpen túlzás, s nagyon elfogult olvasat. Úgy tűnik továbbá, hogy mikor Hajnal a szellemtörténetet inkább a klasszikus német idealizmus mintájára képzeli el, és a *szellem* fogalmát ennek a kontextusában érti, szintén elsiklik a mellett, hogy a szellemtörténet legnagyobb eredménye éppen az, hogy kultúrtörténet, és egyáltalán, a kultúra vizsgálata felé megnyitotta az utat. Mégpedig éppen oly módon, hogy meghaladta azt a klasszikus idealista, deisztikus történetfilozófiai szemléletet, amely a történelem folyamatában mögöttes, metafizikai erők hatását posztulálja. Ezzel szemben „a német «új-idealizmus» értelmezésében immár nem az abszolút szellem, nem az elvont ráció s nem valamiféle általános tudat a történelem alakítója, hanem az antropológiai jegyekkel ellátott kultúra" illetve, „a szellemtörténet felfogásában bármely történeti tárgy egységét olyan megragadhatatlan lélektani komponensek teremtik meg, amelyeknek a mibenléte – mert pozitív létük nincs – csak alaki-morfológiai attribútumaik összességéből következtethetünk."[74] S noha Hajnal a lélektani vonatkozások jelentőségével kétség kívül nem értett volna egyet, amit történeti munkáiban elvégzett, az valójában éppen az alaki-morfológiai vizsgálat volt, amit viszont a szellemtörténetben kritizált, azt maguk a szellemtörténészek is elutasították.

70 lásd Zolnai: *Nyelv és stílus*
71 Thienemann: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*
72 lásd Istványi: *Az Egyetemes történet új kötete*
73 Istványi: *Szellemtörténet, neopozitivizmus, új történeti realizmus*
74 Kulcsár Szabó Ernő: *A megértés fordulata a modernség küszöbén: pozitivizmus és szellemtörténet* 104. és 108. oldalak

c) következtetések

Mindezen érveket megfontolva úgy gondolom világossá vált, miért sürgethető egy a szellemtörténet szemléletmódját és hatástörténetét részleteiben is feltáró elemzés. Távolról sem szeretném állítani ugyan, hogy Hajnal számos lényegi ponton ne lett volna valóban polemikus a szellemtörténeti koncepciókkal. Azt azonban hiszem, hogy a kép sokkal árnyaltabb, és egy részletes diskurzus-elméleti analízis sokkal mélyebben segíthet megérteni a rejtett azonosságokat és összefüggéseket.

Véleményem szerint hiba lenne alábecsülni annak a horizontváltásnak a jelentőségét, amelyet a szellemtörténet a pozitivizmushoz képest végbevitt, mint ahogy hiba lenne ennek a hatásait nem elismerni Hajnal történetírásával kapcsolatban is. Sőt, valójában Hajnal történetírói kérdései és munkájának eredményei sem fogalmazódhattak volna meg a pozitivizmus talaján, ha nincs a szellemtörténet által feltárt kultúrtörténeti horizont.

A problémafelvetés hatástörténetéhez

A kommunikációelmélet, és kifejezetten az írásbeliség problémája az utóbbi évtizedek egyik legizgalmasabb, legtöbbet kutatott kérdésévé vált. Kisebb fáziskéséssel felismerni látszik ezt az irodalom és történettudomány is. Napjainkra – nyilván az írásbeliséget az elektronikus kommunikáció oldaláról ért újabb kihívások eredményeként – megsokasodtak azok kutatások, amelyek a kultúra és társadalom különböző területeit, és ezek történetét az írásbeliséggel való viszonylatban tárgyalják. Jelen dolgozatnak nem célja, hogy ezekről részleteiben beszámoljon, ám fontosnak látszik mégis pár olyan eredmény ismertetése, amelyek igazolni látszanak Hajnalnak – hangsúlyozzuk: évtizedekkel korábbi – elgondolásait.

a) Hajnal munkáinak hatástörténetéhez

Először is mindenképpen meg kell jegyezzük, Hajnal munkássága a kommunikációelméleti kérdések vonatkozásában koránt sem maradt hatás nélküli. Ahogyan Nyíri Kristóf rámutatott[75]: „Nem állíthatjuk, hogy Hajnal külföldön is ismeretlen volna. Késői főműve, az *Írásoktatás a középkori egyetemeken* franciául jelent meg, és a szakirodalomban alapmunkaként tartják számon. Ám rejtve maradt az a mély és kiterjedt hatás, melyet kommunikációtörténeti vizsgálódásainak filozofikusabb eredményei gyakoroltak a vonatkozó kutatásokra.” Mint a továbbiakban Nyíri kimutatja Hajnal franciául megjelent könyve, illetve 1934-es, szintén franciául publikált tanulmánya *(Le Rôle social de l'écriture et l'évolution européenne)* közvetlen hatást gyakorolt Harold A. Innis majd általa tanítványa Marshall McLuhan, a *Gutenberg galaxis* szerzőjének munkásságára. Mindkét szerző többször, lényegi pontokon hivatkozik Hajnal tanulmányaira. Hajnal olyan eredeti, és közvetlen előzmény nélküli felismerései, mint hogy a szóbeliség és tradicionalitás közötti funkcionális összefüggés van; vagy az említett 1934-es francia nyelvű tanulmányában megfogalmazott gondolat, miszerint „a *hagyományozás struktúráját,* a gyakorlati tapasztalatoknak a verbális tudásnak nemzedékről nemzedékre történő változatlan, megkérdőjelezhetetlen átadását a szóbeli memorizálás korlátai-kényszere alakítják ki”, illetve „hogy a hagyományos átadás változatlansága, objektív ellenőrizhetőség híján csupán *képzelt.* A hagyomány tehát nem képes hiteles múlttudat, tényleges történeti tudat hordozására.”[76] – nos Hajnal ezen felismerései Innis majd McLuhan közvetítésével messzemenő hatást gyakoroltak Walter J. Ong, Eric Havelock, illetve Goody és Watt, az írásbeliség-problematika későbbi klasszikusainak munkáira.[77] Ezen hatástörténeti összefüggések feltárása után

75 lásd részletesebben Nyíri: *Hajnal István időszerűsége*, és Nyíri–Szécsi (1998) bevezetését
76 Nyíri (1994) 134. o.
77 említett szerzők fontosabb munkáiból részletek találhatók a Nyíri – Szécsi szerkesztette *Szóbeliség és írásbeliség*

vonja le Nyíri a következtetést: „Hajnal István kommunikációtörténeti felfedezései tényleges szerepet játszottak olyan elméleti tendenciák létrejöttében, amelyek ma kétség kívül meghatározóak."[78] Ám hogy közvetlenül milyen újabb eredmények igazolják Hajnal felismeréseinek helytállóságát, azt lássuk az alábbiakban.

b) A kommunikációelméleti kérdések mai eredményei

Eric Havelock filozófiai szempontú vizsgálatai[79] az írásbeliség görög-földi kialakulására vonatkozóan tárták fel azokat a nyelvi, fogalmi és bölcseleti változásokat, amelyeket az eredményezett, hogy a homéroszi-kor szóbeliségét a Kr.e. 5. századra kiszorította az írásbeliség, és a tudás hagyományozásának elsődleges eszköze immár az írás lett. Havelock végkövetkeztetése szerint a platóni filozófia kialakulását az írásbeliség tette lehetővé, sőt a Platón által megalapozott filozófiai fogalomkészlet, amely máig meghatározza a nyugati filozófia alakulását,[80] közvetlenül az írásbeliség által meghatározott – az írásbeliség tapasztalata a platonizmus közvetlen forrását jelentette. „Platón kommunikációs forradalom közepette élt… A Platón által ajánlott tanítás-nevelés… az elvont ideák tartományába vezet – olyan fogalmak tartományába, amelyek az érzékek számára nem, csakis a gondolkodás számára hozzáférhetők. És itt lényeges észrevennünk, hogy az absztrakt terminusokat éppenséggel az írás szintaxisa teremti; s az írott nyelv kelti azt a benyomást, hogy minden szó alapvetően egyféleképpen bír jelentéssel, tudniillik azáltal, hogy *jelöl* valamit. Annak a valaminek, ha absztrakt terminusokról volt szó, absztrakt tárgyaknak kellett lenniök: imígyen születtek a platóni ideák."[81]

Havelock felismerései, azon túl, hogy tág horizontokat nyitottak az írásbeliség sajátosságait vizsgáló későbbi elemzések számára, közvetlenül is igazolják Hajnal némely következtetését: Idézzük fel például, hogy Hajnal az európai racionalitás kialakulásának ókori kezdeményeit kutatva szintén hangsúlyozta az írásbeliség jelentőségét az ókori görögségnél: „Görög földön törhetett át először az íráson a közvetlen élet és gondolat. A természetes nyelvszerű gondolkozás és az írás ez egybeolvadása egy új, írásbeli gondolattechnika kialakulását jelentette. Az írás az ember külső-belső életét elevenen kíséri, objektiválja és ezzel megfigyelésre képessé teszi. Múltat és jelent, mind az egyéni, mind a közösségéletben, összekapcsolva, okszerű gondolkodásra ösztönöz, komplikált gondolatépítést tesz lehetővé. A racionalizmus kifejlődésének tulajdonképpeni gyakorlati alapja."[82]

Sőt, Havelock eredményei talán Hajnal azon igazán soha ki nem dolgozott elgondolását is igazolni látszanak, miszerint a nyugati fejlődést az európai írás karaktere, betűírás jellege már magában is sajátosan meghatározta. Ám mint említettük, ugyan Hajnal mindvégig kacérkodott e gondolattal, sohasem állította bizonyossággal.

Később, Havelock és mások eredményei nyomán számos tanulmány született, amelyek az írásbeliség sajátosságait a kiteljesedett írásbeliség, az újkori európai gondolkodás vonatkozásában vizsgálták, illetve kísérletet tettek a 19. század óta az új kommunikációs médiumok megjelenése nyomán kibontakozó válság, az írásbeliség válságának fogalmi értelmezésére. Ong, Watt és Goody munkáikban bevezették a másodlagos szóbeliség fogalmát, és a 20. századra vonatkozó eszmetörténeti, filozófiai elemzéseik lehetővé tették a szóbeliség és írásbeliség mind pontosabb szembeállítását, ezzel pedig az írásbeliség egyre árnyaltabb elemzését. Munkáik nem egy következtetése összecseng Hajnal eredményeivel, és igazolni látszanak azon elgondolását, miszerint

---

című kötetben.

78 Nyíri (1994) 137. o.

79 lásd elsősorban Eric Havelock: *Preface to Plato*

80 Gondoljunk csak Whitehead elhíresült gondolatára, miszerint a nyugati filozófia több mint két évezrede a Platónhoz írt lábjegyzetek története

81 mindezt most terjedelmi okok miatt nem részletezhetjük bővebben, bőséges eligazítást nyújthatnak azonban Nyíri Kristóf tanulmányai – lásd az irodalomjegyzéket; az idézet Nyíri (2000)

82 Hajnal (1993) 43. o.

az újkori fejlődés meghatározó mozzanata volt a csakis Európára jellemző széleskörű íráshasználat. Részleteiben is elemzik, milyen mértékben alakította az európai gondolkodást, a történeti és gazdasági racionalitást stb. az írásbeli kommunikáció meghatározta fogalomiság. Hajnal írásai ezen tanulmányokkal szoros rokonságba állíthatók, tulajdonképpen az általuk is vizsgált kérdések társadalomtörténeti vonatkozásait tárják fel.

Watt és Goody munkásságának továbbgondolása révén született az az eszmetörténeti koncepció, mely szerint a 20. századi szellemi fejlődést meghatározó egyik legfontosabb tapasztalat az írásbeliség fokozatosan elmélyülő válságának élménye, illetve az új kommunikációs médiumok jelentette kihívás. Ahogyan Nyíri Kristóf – aki közvetlenül a filozófiatörténet vonatkozásában vizsgálta a kérdést – fogalmazza meg hipotézisét: a 20. századi filozófia, Heidegger és Wittgenstein és a „huszadik század filozófiájának nem egy főalakja annak az új helyzetnek fogalmi értelmezésén dolgozott, amelynek során a nyomtatott könyvvel mint a kommunikáció uralkodó közegével szemben színre lépnek az elektromos és elektronikus médiumok."[83]

Ebből a szempontból levonható a következtetés, hogy Hajnal, korának történettudományát messze megelőzve, érzékenyen reagált az új kihívásokra, és pontosan felismerte a történettudomány vonatkozásában is a kommunikációelméleti, a médiumokra koncentráló vizsgálódás jelentőségét. Történészként tulajdonképpen a kor filozófusainak – kezdve már talán Nietzschével – szellemi rokona, akik mind próbálták az írásbeliség alakította gondolkodásmód válságából fakadó fogalmi – és következményeiben morális, társadalmi – krízist megérteni, és a kiutat megtalálni. A kiútkeresés mozzanatai Hajnalnál: a társadalmi fejlődésben a szokásszerűség jelentőségének hangsúlyozása, az életidegenné vált, saját történeti alapját felszámoló kapitalizmus kritikája stb. Egyszóval a történeti megértés reformjának programja.

Irodalomjegyzék

BLOCH, Marc

1996. *A történész mestersége,* Osiris, Budapest

BULTMANN, Rudolf

1994. *Történelem és eszkatológia,* Atlantisz, Budapest

BURKE, Peter (ed)

1991. *New Perspectives on Historical Writing,* Polity Press, Cambridge

CARR, E. H.

1993. *Mi a történelem?,* Osiris, Budapest

DANTO, Arthur C.

1985. *Narration and knowledge (including the integral text of Analytical Philosophy of History),* Columbia UP, New York

ERDEI Ferenc

1942. *Történelem és szociológia: egy szociológus történész* in: Társadalomtudomány 1942. 462-496. o.

GLATZ Ferenc

1993. *Hajnal István történetírása,* in: Hajnal (1993) XI-XLII. oldalak

83 lásd Nyíri: *Poszt-literalitás mint a huszadik század filozófiájának forrása*

GLATZ Ferenc (szerk.)
1977. *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok,* Gondolat, Budapest

GUNST Péter
1995. *A magyar történetírás története,* Csokonai História Könyvek, Debrecen

GYÁNI Gábor
2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése,* Napvilág Kiadó, Budapest

H. LUKÁCS Borbála
1971. *Szellemtörténet és irodalomtudomány,* Akadémiai, Budapest

HAJNAL István
1921. *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából,* Budapest
1988. *Az újkor története,* Akadémiai Kiadó, Budapest
1993. *Technika, művelődés,* História Könyvtár, MTA Történettudományi Intézete, Budapest
1936. *Írásbeliség és fejlődés.* Az újkor története nem publikált kommunikációelméleti bevezetője, in: Hajnal István kéziratos hagyatéka, MTAK Ms 5386/9 és Ms 5386/10
http://www.uniworld.hu/egyetem/restricted/polfiz/cikk26.htm

HALÁSZ László
1985. *Vége a Gutenberg-galaxisnak?,* Gondolat, Budapest

HAVELOCK, Eric A.
1963. *Preface to Plato,* Harvard UP, Cambridge, Mass.

ISTVÁNYI Géza
1938a. *Az Egyetemes történet új kötetei.* Az Újkor, in: Protestáns Szemle, 1938.
1938b. *Szellemtörténet, neopozitivizmus, új történeti realizmus,* in: Protestáns Szemle, 1938

JOÓ Tibor
1938. *Még mindig szellemtörténet?* in: Protestáns Szemle, 1938

KUHN, Thomas S.
1984. *A tudományos forradalmak szerkezete,* Gondolat, Budapest

KULCSÁR SZABÓ Ernő
2000. *A megértés fordulata a modernség küszöbén: pozitivizmus és szellemtörténet,* in: u. ő. Irdalom és hermeneutika 96-116. o., Akadémiai Kiadó, Budapest

LAKATOS László
1982. *Az elfelejtett Hajnal István. Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme: Hajnal István* 1933/34-es tanulmányai in: Medvetánc 1982/2-3,
1996. *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája,* Új Mandátum, Budapest

LENGYEL György
1995. *A kelet-európai gazdaságszociológiáról: problémák és kihívások,* az előadás szövegét
http://kvtr.elte.hu/mszt/19954/lengyel.htm

LÖWITH Karl

1996. *Világtörténelem és üdvtörténet.* A történelemfilozófia teológiai gyökerei, Atlantisz, Budapest

McLUHAN Marshall

1962. *The Gutenberg Galaxy,* University of Toronto Press, Toronto

NORA, Pierre

1999. *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája,* in. Aetas 1999/3.

NOIREL, Gérard

2001. *A történetírás „válsága". Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig,* Napvilág Kiadó, Budapest

NYÍRI Kristóf – SZÉCSI Gábor (szerk.)

1998. *Szóbeliség és írásbeliség,* Áron Kiadó, Budapest

NYÍRI Kristóf

1989. *Keresztút,* Kelenföld Kiadó, Budapest

1994. *A hagyomány filozófiája,* T-Twins Kiadó és az MTA Könyvtár Lukács Archívuma

1998. *Poszt-literalitás mint a huszadik század filozófiájának forrása,* (Munkácsy Gyula 60. születésnapja alkalmából rendezett tudományos ülésen tartott lőadás szövege.)

http://www.uniworld.hu/egyetem/wittgenstein/irodalom/iip_hn.htm

2000. *A virtuális egyetem filozófiájához,* in: Liget, 2000. február

http://www.phil-inst.hu/projects/szabad.egy/kmfil/kutatas/nyiri/ve_fil.htm

ONG, Walter J.

1982. *Orality and literacy. The technologizing of the world,* Methuen. 1982

SZŰCS Jenő

1983. *Európa három történeti régiójáról,* Magvető, Budapest

THIENEMANN Tivadar

1985. *Irodalomtörténeti alapfogalmak,* Pannónia Könyvek, a Baranya Megyei Könyvtár reprint kiadása, Pécs

WEBER, Max

1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme,* Gondolat, Budapest

WHITE, Hayden

1973. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe,* The Johns Hopkins UP, Baltimore & Lonodn

1997. *A történelem terhe,* Osiris, Budapest

ZOLNAI Béla

1957. *Nyelv és stílus,* Gondolat Kiadó, Budapest